

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему: «Роль Овсія Лібермана в розробці економічної реформи 1965 року та її наслідки для економіки УРСР»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Савицька Єлизавета Іванівна

Керівник: д.і.н., проф.

Посохова Людмила Юріївна

Рецензент: к.і.н., доц.

Анастасія Сергіївна Ховтура

Харків – 2023

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1: Необхідність прийняття та основні складові реформи.....	12
Розділ 2: Внесок Овсія Лібермана в розробку основних положень економічної реформи.....	33
Розділ 3: Згорання реформи та її наслідки для економіки УРСР....	49
Висновки	66
Список джерел та літератури	72

Вступ

У 1965 році в СРСР була запроваджена економічна реформа, яка передбачала впровадження системи заходів у промисловості та сільському господарстві з елементами економічного регулювання. Розробка та прийняття основних положень цієї реформи почалися у 1965 році під керівництвом голови ради міністрів СРСР Олексія Косигіна.

Актуальність цього дослідження визначається тим, що будь-які реформи в країні традиційно розглядаються як можливі альтернативи подальшого розвитку. На разі, це дослідження є досить актуальним та важливим для прийняття рішень щодо реформ в післявоєнній Україні задля запобігання довгострокової економічної кризи та налагодження післявоєнної економіки України. Економічні перетворення в Радянському союзі розглядаються як можливі альтернативи подальшого розвитку, тому вони викликають підвищений інтерес у істориків взагалі та істориків економіки зокрема. Перетворення другої половини 60-х років ХХ століття у Радянському Союзі не є винятком. Також підвищений інтерес до економічних реформ в СРСР 60-х років пояснюється тим що реформи розглядають проблему поєднання централізованої економіки та ринкових механізмів. Зараз, коли в світі превалюють ринкові принципи, проблема поєднання виникає знов.

Особливо цікавими видаються судження та погляди зарубіжних економістів. Вони допомагають «поглянути» на зміни в економічному устрої країни через призму західної економічної думки, оцінити не лише погляди західних економістів на можливі причини успіхів та невдач реформи, а й зрозуміти теоретичні основи таких успіхів та провалів. Специфіка оцінок зарубіжними авторами тих чи інших аспектів народногосподарського і наукового життя в СРСР полягає в можливості певної проблеми подій, що реально відбувалися, і їх сприйнятті західними авторами. Оцінки деяких західних економістів - через очевидну обмеженість необхідної інформації, її уривчастості - можуть мати дуже суб'єктивний характер.

З іншого боку, багато видатних радянських економістів - наприклад, Ігор Бірман, Арон І. Катценеленбойген, які брали безпосередню участь в економічних дискусіях того періоду, - пізніше емігрували за кордон, де продовжили творчу діяльність і вплинули на формування поглядів з відповідних питань. Їхні точки зору ґрунтуються на особистому досвіді і відрізняються високим ступенем об'єктивності.

В СРСР початком реформ можна вважати 1965 р. В цей рік було впроваджено Косигінську реформу (відома в Радянському Союзі) або реформу Лібермана (відома на Заході) - реформа управління народним господарством та планування, реформа працювала в період 65-70 рр. ХХ ст. Існує надвелика кількість робіт присвячених реформі.

Об'єктом цього дослідження є економічна реформа, яка впроваджувалась в СРСР, починаючи з 1965 року.

Предметом дослідження є внесок Овсія Григоровича Лібермана в розробку та впровадження економічної реформи 1965 року в УРСР, а також наслідки цієї реформи для розвитку економіки УРСР.

Метою дипломної роботи є всебічне дослідження економічних реформ Косигіна-Лібермана та їх вплив на розвиток економіки Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Для виконання мети дослідження потрібно вирішити такі завдання:

- визначити історичні передумови реформи О.М. Косигіна;
- провести аналіз ходу реформ у радянській економіці;
- оцінити внесок О.В. Лібермана в розробку та реалізацію реформи;
- проаналізувати причини відмови від реформ.

Хронологічними рамками дипломної роботи є період з початку 1950 років, тобто з останніх років правління Хрущова та розробки реформ й до кінця 1960 років - часу згорання реформ.

Географічними рамками дипломної роботи є територія УРСР.

Методологія дослідження. У дипломній роботі була використана методологія дослідження на основі історичного аналізу, тобто використання історичних документів, архівних матеріалів, періодичних видань, монографій та статей для реконструкції історичного контексту та дослідження ролі Овсія Григоровича Лібермана у розробці економічної реформи 1965 року. Крім цього, дослідження включає в себе аналіз інтерв'ю з економістами, істориками, політиками того часу або сучасними експертами, які мають

При написанні дипломної роботи були використані наступні принципи та методи дослідження, а саме: загальнонаукові методи, такі як метод аналізу та синтезу, а також такі конкретно-наукові методи, як метод реферування, метод історичних аналогій та реконструкцій, принцип проблемного викладення матеріалу, який допоміг визначити основні напрями економічного реформування, принцип хронологічної послідовності, що допомогло визначити основні етапи економічних реформ, принцип системності, за допомогою якого матеріал дослідження розподілено по розділам, принцип науковості та інші. Крім того, в дослідженні використано методи аналізу та синтезу матеріалу, систематизації та історичного порівняння.

Джерельна база дипломної роботи представлена писемними джерелами: законодавчими та актовими матеріалами, діловодною документацією, статистичними матеріалами, періодичним друком, науковими працями економістів тощо. Законодавчі акти дозволили вивчити правове поле, на якому відбувались економічні перетворення. Наприклад, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 20 листопада 1965 року «Про заходи щодо поліпшення планування та управління народним господарством», який був розроблений Овсієм Ліберманом та його командою¹.

Вагому частину джерельної бази складає статистичні данні розвитку економіки в 50–60-ті рр. ХХ ст., а саме «Основные показатели экономического

¹ Закон СРСР від 23 грудня 1965 року "Про збільшення самостійності підприємств, організацій та інших господарських об'єднань" // Відомості Верховної Ради СРСР, 1965. № 39. С. 375 - 377

и социального развития СССР за период 1950–1970-х гг.¹» та «Среднегодовые показатели экономического и социального развития СССР». В цих документах подаються данні про показники економічного росту промисловості після. Ці данні є корисними для об'єктивного підтвердження наслідків реформування економіки в 50–60-х роках і статистичні дані розвитку економіки СРСР того часу.

Також для дослідження даної теми були використані також наступні джерела: офіційні документи УРСР з часів радянської епохи, включаючи документи про економічну реформу 1965 року та офіційні документи УРСР з часу економічної реформи 1965 року, включаючи законодавчі акти, укази, розпорядження і директиви.

Роботи Овсія Лібермана, включаючи його наукові статті, монографії і виступи на конференціях.

Періодичний друк загальнорадянський та всеукраїнський: - журнали «Економіка України» та «Економічна історія» - з цих журналів були використані статті про економічну історію України та про роль Овсія Лібермана в економічній реформі 1965 року. А також архів журналу «Коммунист», що виходив у радянські часи, були використані статті про економічну політику СРСР та УРСР.

Історіографію теми можна поділити на два етапи: радянський та сучасний. Радянська доба представлена працями «История социалистической экономики²» та колективну працю «История СССР³» за редакцією К.О. Самаріна . В даних працях міститься величезний фактичний матеріал, в якому приводяться данні підйому економічного виробництва. Автори не надають уваги дослідженню негативних наслідків економічних реформ, розглядають

¹ Основные показатели экономического и социального развития СССР за период 1950–1970-х гг. / Народное хозяйство СССР за 70 лет. 1980. – С. 49–50

² История социалистической экономики СССР. Т.7. Москва: Наука, 1979. 732 с.

³ История СССР. / Под ред. К.А. Самарина. Москва: Высшая школа, 1988. 516 с..

дану тема однобічно, з точки зору радянського керівництва та комуністичної ідеології.

Особливе місце серед праць радянських дослідників займає праця Д. Валового «Экономика абсурдов и парадоксов», в якій розглянуто недоліки та негативні риси реформ М.С. Хрущова¹. Автор негативно визначає реформи в сільському господарстві, називаючи їх абсурдними, розглядає суперечливі заходи відносно реформування системи управління.

Серед сучасних досліджень економічної історії СРСР періоду 50–60-х рр. можна визначити працю російських істориків А.К. Соколова та В.С. Тяжельникової «Курс советской истории 1941–1991 гг.», в якій автори розглянули процеси економічного реформування промисловості та сільського господарства, визначили позитивні та негативні наслідки економічних реформ та їх вплив на рівень життя населення². Автори вважають, що головною причиною невдач економічних реформ була непослідовність та необдуманість проведення багатьох реформ.

Проблеми економічного реформування розглядаються в численних статтях російських істориків, серед яких можна визначити роботи О.І. Пижикова «Советское послевоенное общество и предпосылки буржуазных реформ»³, «Н.С. Хрущев: политик и реформатор»⁴ та І.В. Русінова «Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х гг.: опыт и уроки»⁵. Автори розглядають окремі аспекти економічних реформ, зазначаючи про їх неефективність на початку 60-х років.

¹ Валовий Д. Экономика абсурдов и парадоксов. Москва: Весь мир, 1993. 368 с.

² Соколов А.К., Тяжельникова В.С. Курс советской истории 1941–1991 гг. Москва: Аспект Пресс, 2010. 544 с.

³ Пижиков О.И. Советское послевоенное общество и предпосылки буржуазных реформ. Москва: Наука, 1979. 328 с.

⁴ Пижиков О.И. Н.С. Хрущев: политик и реформатор. Москва: Наука, 1985. 255 с.

⁵ Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х гг.: опыт и уроки. Москва: Издательство Московского университета, 1983. 239 с.

Серед праць українських істориків варто особливо відзначити можна визначити монографію М.К. Юхименка «Економічна історія»¹ та статті С.В. Кульчицького «Загострення кризи радянського ладу»² та «Спроби реформ (1956–1964)»³. Автори розглядають проблеми економічних реформ з позиції України, приводять порівняння всесоюзного розвитку економіки та економічного розвитку України, як однієї з найрозвинутіших в економічному відношенні союзних республік. Автори вважають, що економіка СРСР після реформ промисловості та системи управління піднялася на новий рівень, але невдалі реформи в сільському господарстві спричинили нову економічну кризу.

Особливе місце в нашому дослідженні займає стаття Д.Ю. Михайличенка «Особисті матеріали О. Г. Лібермана у фондах Харківського історичного музею» (2003)⁴. У статті автор описує основні віхи біографії провідного теоретика економічної реформи 1965 р. в СРСР, подаючи їх у хронологічній таблиці з коментарями. Д.Ю. Збірку особистих матеріалів, передану онукою легендарного вченого О. М. Дольберга до колекції Харківського історичного музею (76 одиниць основного та науково-допоміжного фондів), Михайличенко характеризує так: до колекції входять деякі випуски та видання Праць професора О. Г. Лібермана, у тому числі й за кордоном, його брошури, статті у вітчизняних і зарубіжних виданнях. Рукописи, чернетки, друковані звіти, основоположні для розвитку економічної реформи 1960-х років. У фонді також є документи про економічні експерименти на підприємствах Львова, Москви та Харкова, а також про утворення наукових комісій для підготовки економічної реформи. Про міжнародне визнання наукових ідей професора О.Г. Лібермана свідчить ряд

¹ Юхименко М.К. Економічна історія: Підручник. Київ: КНЕУ, 1999. 496 с.

² Кульчицький С.В. Загострення кризи радянського ладу. Київ: Політвидав України, 1991. 240 с.

³ Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964). Київ: Наукова думка, 1993. 400 с.

⁴ Михайличенко Д.Ю. Особисті матеріали О.Г.Лібермана у фондах ХІМ // Дев'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність» 11.04.2003.Харків, 2004. С.70-72.

матеріалів, представлених його статтями в радянських виданнях за кордоном і в журналі «Економіст», лист редакції довідника «Хто є хто в Америці». Перечитування статті про проф. Лібермана «Листи іноземних громадян». Автор статті узагальнює опрацьовану інформацію та вказує перспективні напрямки подальшої роботи над збірником.

Дослідницька робота Д.Ю. Михайличенко також містить статтю «Створення колективу науковців-економістів під керівництвом професора О.Г. Лібермана» (2006)¹. Позитивним моментом цієї наукової роботи є з'ясування багатьох маловідомих фактів біографії радянського економіста. Зокрема, Д.Ю. Михайличенка можна назвати одним із найкращих знавців його біографії. Лише в наукових працях цього історика економіки містить детальну хронологічну інформацію про кар'єру та становлення О. Г. Лібермана як вченого та менеджера. Зокрема, Д.Ю. Михайличенко вніс певні корективи у вивчення біографії, зазначивши, що в період з 1917 по 1918 рр. О. Г. Ліберман працював - статистиком Всеросійського земського союзу, згодом - секретарем міськпродуправління, з 1919 по 1920 рр. – секретар воєводського державного контролю УСРР, з 1920 по 1922 рр. – завідувач організаційного відділу Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції України, з 1925 по 1930 рр. – завідувач лабораторії обліку та аналізу виробництва ім. Інститут праці НДІ УРСР, поєднував наукову діяльність з роботами по впровадженню технологій машинного обліку і планування виробництва в ряді відділень Наркомфіну Киргизстану. З 1944 до 1947 рр. - працював у Науково-дослідному фінансовому інституті, де читав лекції з курсу «Аналіз господарської діяльності». Далі у статті автор докладно описує наукову діяльність О. Г. Лібермана як професора ХІЕІ, пізніше – як професора кафедри статистики Харківського університету.

¹ Михайличенко, Д. Ю. Створення колективу науковців-економістів під керівництвом професора О. Г. Лібермана Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2006. (17), 186-195 с.

Важливу складову історіографії складають роботи складають дослідження зарубіжних авторів, зокрема англійські, німецькі та американські дослідники. Такі праці, як «Економіка»¹ Майкла Каца описують реформу та її значення на загальному, макроекономічному рівні. Праця Майкла Елмана «Радянське планування сьогодні: пропозиції щодо оптимально функціонуючої економічної системи»² займає особливе місце в науковому світі, науковці пишуть про вагомість висновків, отриманих щодо осмислення радянської економічної системи та її складових частин.

Отже, дана проблема достатньо добре розглянута в історіографії. Сучасні історики визнають неоднозначність та суперечливість економічних реформ 1960 -х років, визначають позитивні та негативні наслідки реформ. Водночас внесок Овсія Лібермана у розробку реформ не був предметом спеціального дослідження.

Новизна даної дипломної роботи:

- Спеціально поставлене завдання дослідити роль Овсія Лібермана в розробці та впровадженні економічної реформи 1965 року в УРСР, що є менш дослідженим питанням порівняно з вивченням загальної ситуації з економікою УРСР в той період.
- Надати оцінку наслідків економічної реформи 1965 року для економіки УРСР, зокрема, оцінка її впливу на підприємництво, соціальну сферу, рівень життя населення тощо.
- Порівняння економічної реформи 1965 року в УРСР з подібними реформами в інших радянських республіках, з метою встановлення спільних тенденцій та особливостей у реалізації економічних реформ у радянській економіці.

¹ Katz M.L. "Principles of Economics" (4th edition) London: Macmillan, 2015. 608 p.

² Katz M. L. Elman M. R. Soviet planning today: Proposals for an optimally functioning economic system. //Post-Soviet Affairs, 12(3) 1998. 227-247.

Практичне значення Дипломної роботи полягає в тому що досвід післявоєнних реформ 1965 р. в СРСР можуть стати в нагоді для післявоєнних реформ в Україні, ця робота може допомогти студентам підготуватись до практичних з історії СРСР та допомогти скласти думку щодо реформ у новітній історії світу та України.

Структура дипломної роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновку та списку використаної літератури.

Розділ 1. Необхідність прийняття та основні складові реформи

Традиційно проведення реформи пов'язували з ускладненням економічних зв'язків, що знижувало ефективність директивного планування (в 1966 році промисловість СРСР включала понад триста галузей, 47 тис. підприємств, 12,8 тис. первинних будівельних організацій)¹, і з прагненням більш повно використовувати інтенсивні фактори економічного зростання. Останнє було досягнуто за допомогою підвищення продуктивності праці через поліпшення його культури, інтенсивності та організації, а також ефективного використання наявних ресурсів. Було визнано, що існуюча система планування недостатньо зацікавлює підприємства в прийнятті високих планових завдань, у впровадженні організаційних і технічних нововведень.

Вперше основні ідеї реформи були оприлюднені в статті професора Харківського інженерно-економічного інституту та Харківського державного університету О. Г. Лібермана «План, прибуток, премія» в газеті «Правда» і в його докладі «Про вдосконалення планування і матеріального заохочення роботи промислових підприємств», який був направлений в ЦК КПРС. Підтримку пропозицій Лібермана висловили економісти В. С. Немчинов, С. Г. Струмилин, експерти Держплану СРСР, керівники підприємств та ін².

Стаття поклала початок загальносоюзної економічної дискусії в пресі і ряду економічних експериментів, які підтвердили ефективність запропонованих заходів. У західній пресі і радянології концепція реформ отримала назву ліберманізм.

Як альтернатива реформі в середовищі інтелігенції «технократичного» напряму розглядалися ідеї академіка В. М. Глушкова, який з 1962 року розвивав програму тотальної інформатизації економічних процесів із застосуванням системи Загальнодержавної автоматизованої системи, яка мала

¹ История социалистической экономики СССР. Т.7. Москва: Наука, 1979. С. 93.

² Либерман О.Г. План, прибыль, премия// Правда, 1965, 9 сентября.

базуватися на створювалася Єдиної державної мережі обчислювальних центрів (ЄДМ ОЦ)¹.

Після усунення від влади Микити Хрущова в жовтні 1964 року економіка країни й далі була в стані кризи. Перед новим радянським керівництвом (у жовтні 1964 року першим секретарем ЦК КПРС було обрано Леоніда Брежнєва, а згодом головою Ради міністрів СРСР було призначено Олексія Косигіна) для подолання кризи було два можливих шляхи. Перший - це радикальні реформи (тобто такі, що стосуються основ соціалістичного ладу, його характерних принципів); другий - часткові реформи (які не стосувалися основ соціалістичного ладу і спрямовувалися на пом'якшення економічної кризи, але не були здатні подолати її в цілому).

Керівництво СРСР, розуміючи необхідність здійснення економічних реформ як таких, обрало другий шлях, що в підсумку і визначило їхній крах. Пріоритет в ініціюванні, розробленні та проведенні реформ належав голові Ради міністрів СРСР Олексієві Косигіну.

Передбачалося, що реформи забезпечать подолання традиційних для наявної моделі радянської економіки недоліків, основні з яких зводилися до такого: поглиблення диспропорцій у розвитку галузей господарства; збільшення капіталовкладень при їхній низькій віддачі; неефективне використання виробничих фондів; наявність великої кількості незавершених об'єктів у промисловому і цивільному будівництві; низька ефективність сільськогосподарського виробництва, значне відставання за темпами розвитку від промисловості всього аграрного сектору; невідповідність між зростанням зарплати і продуктивності праці; масовий випуск товарів, що не знаходили збуту; відсутність дійсних матеріальних стимулів для підвищення продуктивності праці та якості продукції, що випускається.

За часів Леніна Нова економічна політика дозволяла і використовувала концепції прибутку та стимулів для регулювання радянської економіки.

¹ Либрман О.Г. План, прибыль, премия// Правда, 1965, 9 сентября.

Сталін швидко трансформував цю політику з колективізацією фермерських господарств та націоналізацією промисловості, що було результатом прискорення центрального планування на прикладі «П'ятирічних планів»¹. Приблизно з 1930 р. Радянський Союз використовував централізовану систему управління своєю економікою. У цій системі одна бюрократія створювала економічні плани, які розподіляли робітників на робочі місця, встановлювали заробітну плату, диктували розподіл ресурсів, встановлювали рівні торгівлі з іншими країнами та планували хід технічного прогресу. Роздрібні ціни на споживчі товари були встановлені на рівнях, призначених для очищення ринку. Ціни оптових товарів також були фіксованими, але вони виконували функцію обліку більше, ніж ринковий механізм. Колгоспи також платили централізовано визначені ціни за необхідні їм товари, і на відміну від інших секторів їх працівники отримували заробітну плату, яка безпосередньо залежала від прибутковості діяльності².

Хоча радянські підприємства теоретично керувались принципом «підзвітність» - який вимагав від них задоволення очікувань планувальників у рамках системи встановлених цін на їх вкладиші та випуски, - вони мало контролювали найбільші рішення, що впливали на їх діяльність³. Менеджери несли відповідальність за планування майбутньої валової продукції, яку вони хронічно занижували, щоб пізніше перевершити прогноз. Потім керівники отримували премію за надлишок продукції незалежно від того, вироблений він економічно ефективно, чи їх підприємство в цілому було рентабельним. Премії за випуск продукції доходили у розмірах, які часом дорівнювали базовій зарплаті керівників. Система також стимулювала безглузде збільшення розміру, ваги та собівартості продукції просто тому, що було вироблено «більше»⁴.

¹ Katz A. Economic Reform. New York: Praeger Publishers, 1972, pp. 8–17.

² Adam J. Economic Reforms New York: St. Martin's Press, 1989, pp. 5–11.

³ Там само. pp. 11–13.

⁴ Katz A. Economic Reform. New York: Praeger Publishers, 1972., p. 155

Економічні реформи виникли в період великих ідеологічних дебатів щодо економічного планування. Більш математичні, «кібернетичні» точки зору спочатку вважалися девіантними до ортодоксальної марксистської економіки, яка вважала, що цінність блага впливає суворо із праці¹. Ця доктрина, розроблена в таких працях, як книга Сталіна 1952 року «Економічні проблеми соціалізму в СРСР», описувала цінову систему як капіталістичну реліквію, яка з часом зникне з комуністичного суспільства².

Тим не менше, комп'ютеризована економіка отримала важливу роль для топ-планувальників, навіть тоді, коли звичайну марксистсько-ленінську політичну економію викладали в більшості шкіл і рекламували для суспільного споживання. Зростаючий вплив статистичного планування в радянській економіці відобразився у створенні Центрального економічного математичного інституту (Центральний економіко-математичний інститут; ЦЕМІ) на чолі з Василем Сергійовичем Немчиновим³. Немчинов разом із винахідником лінійного програмування Леонідом Канторовичем та інвестиційним аналітиком Віктором Валентиновичем Новожиловим, отримали Ленінську премію в 1965 році⁴. Битва між «оптимальним» плануванням та плануванням конвенцій тривала протягом 1960-х років.

Інша тенденція в плануванні економіки підкреслювала «нормативну цінність переробки» або важливість потреб та бажань при оцінці вартості продукції⁵.

Основні зміни в усьому радянському світі стали можливими в 1964 р. з вигнанням Микити Хрущова та піднесенням Олексія Косигіна та Леоніда Брежнєва. Економічна політика була значним напрямком ретроспективної

¹Ellman M. *Soviet Planning Today. Proposals for an Optimally Functioning Economic System*. Occasional Papers. Cambridge University Press, 1971. p. 4.

² Там само. p. 30

³ Там само. p. 2.

⁴ Katz A. *Economic Reform*. New York: Praeger Publishers, 1972, с. 197–198.

⁵ Ellman, *Soviet Planning Today* (1971), pp. 11–12.

антихрущовської критики в радянській пресі. Ця «реформаторська» економічна тенденція в Радянському Союзі мала наслідки та певне взаємне підкріплення у Східній Європі¹.

Косигін критикував неефективність та інерційність економічної політики за попередньої адміністрації². Він представив план, включаючи ідеї, висловлені Ліберманом та Немчиновим, Пленуму ЦК Компартії у вересні 1965 р. Прийняття ЦК плану реформ є важливою віхою у переході цих ідей від теорії до дії.

Управління реформою здійснювалося Центральним комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу та Радою міністрів. Він складався з п'яти «груп діяльності»:

Перша: підприємства стали основними економічними одиницями.

Друга: кількість цілей політики було зменшено з 30 до 9 (решта залишились показниками)³. Великими дев'ятьма були: загальний обсяг виробництва в поточних оптових цінах, найважливіші товари в натуральних одиницях, загальний фонд оплати праці, загальний прибуток і рентабельність, виражені як нормалізоване відношення прибутку до основних фондів та оборотних коштів; платежі до бюджету та асигнування з бюджету; загальні цільові інвестиційні цілі для впровадження нової технології; та обсяги постачання сировини та обладнання.

Третя: економічна самостійність підприємств. Підприємства повинні були визначити детальний асортимент та різноманітність продукції, використовуючи власні кошти для інвестування у виробництво, встановити довгострокові договірні угоди з постачальниками та замовниками та визначити кількість персоналу.

¹ Katz A. Economic Reform. New York: Praeger Publishers, 1972 c. 123.

² Feiwel G, The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. 257.

³ Katz A. Economic Reform. New York: Praeger Publishers, 1972 p. 143.

Четверта: ключове значення надавалось інтегральним показникам економічної ефективності виробництва - прибутку та рентабельності. Була можливість створити низку фондів, виходячи із витрат на прибуток - фондів на розвиток виробництва, матеріального стимулювання, житла тощо. Підприємству було дозволено використовувати кошти на свій розсуд.

П'ята: Ціноутворення: Оптові ціни реалізації будуть відкалібровані з урахуванням витрат та заохочення економічної ефективності¹.

Реалізована після відсторонення від влади Н. С. Хрущова реформа представлялася, як розрив з проявами властивого радянській економічній політиці другої половини 1950-х - початку 1960-х років «суб'єктивізму» і «прожектерства», практикою адміністративних і вольових рішень. Декларувалося підвищення наукового рівня керівництва економікою, заснованого на законах політекономії соціалізму. Проведення реформи здійснювалося під керівництвом Голови Ради Міністрів СРСР А. М. Косигіна.

Реформа вводилася в дію групою постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, які поширювали її положення на окремі галузі і сектори народного господарства:

По-перше, це постанова «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва» (Постанова вересневого 1965 р Пленуму ЦК КПРС)².

Другою була постанова «Про вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва» (постанова ЦК КПРС і СМ СРСР від 4 жовтня 1965 г.)

¹ Feiwel G, The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. p. 262.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 5. Москва: Госполитиздат, 1968. С. 640—645.

«Положення про соціалістичне державне виробниче підприємство», затверджено СМ СРСР 4 жовтня 1965 г.¹

«Про заходи щодо подальшого поліпшення кредитування і розрахунків в народному господарстві і підвищенню ролі кредиту в стимулюванні виробництва» (постанова РМ СРСР від 3 квітня 1967 г.)

«Про переведення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на повний господарський розрахунок» (13 квітня 1967 р.)².

«Про переведення підприємств Міністерства цивільної авіації на нову систему планування і економічного стимулювання» (від 7 червня 1967 р.)³.

«Про переведення залізниць Міністерства шляхів сполучення на нову систему планування і економічного стимулювання» (від 23 червня 1967 р.)⁴.

«Про переведення підприємств Міністерства морського флоту на нову систему планування і економічного стимулювання» (від 7 липня 1967 р.)⁵.

«Про переведення підприємств річкового транспорту союзних республік на нову систему планування і економічного стимулювання» (7 липня 1967 р.)⁶

«Про переведення експлуатаційних підприємств і виробничо-технічних управлінь зв'язку системи Міністерства зв'язку СРСР на нову систему планування і економічного стимулювання» (8 липня 1968 р.)⁷

¹ Feiwel G, *The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms* Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. p. 262.

² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 6. Москва: Госполитиздат, 1968. С. 376—388.

³ Там само. С. 408—411.

⁴ Там само. С. 462—466.

⁵ Там само. С. 466—469.

⁶ Там само. С. 469—472.

⁷ Там само. С. 20 — 24

«Про вдосконалення планування і капітального будівництва і про посилення економічного стимулювання будівельного виробництва» (28 травня 1969 р.)¹

Реформа представляла собою комплекс з п'яти груп наступних заходів, таких як, по-перше, ліквідація органів територіального господарського управління та планування - поради народного господарства, створені в 1957 р, підприємства ставали основною господарською одиницею. Відновлювалася система галузевого управління промисловістю, загальносоюзні, союзно-республіканські і республіканські міністерства і відомства.

По-друге, скорочувалася кількість директивних планових показників (з 30 до 9). Чинними залишалися показники по: загальним обсягом продукції в діючих оптових цінах; найважливішою продукції в натуральному вимірі; загальному фонду заробітної плати; загальної суми прибутку і рентабельності, вираженої як відношення прибутку до суми основних фондів і нормованих оборотних коштів; платежах до бюджету і асигнувань з бюджету; загальним обсягом капітальних вкладень; завдань по впровадженню нової техніки; обсягом поставок сировини, матеріалів і обладнання.

По-третє, розширювалася господарська самостійність підприємств. Підприємства зобов'язані були самостійно визначати детальну номенклатуру і асортимент продукції, за рахунок власних коштів здійснювати інвестиції у виробництво, встановлювати довготривалі договірні зв'язки з постачальниками і споживачами, визначати чисельність персоналу, розміри його матеріального заохочення. За невиконання договірних зобов'язань підприємства піддавалися фінансовими санкціями, посилювалося значення господарського арбітражу.

Наступним ключового значення надавалося інтегральними показниками економічної ефективності виробництва - прибутку і рентабельності. За

¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 7. Москва: Госполитиздат, 1970. С. 431—447.

рахунок прибутку підприємства отримували можливість формувати ряд фондів - фонди розвитку виробництва, матеріального заохочення, соціально-культурного призначення, житлового будівництва, ін. Використовувати фонди підприємства могли на свій розсуд (зрозуміло, в рамках існуючого законодавства).

Стосовно цінової політики: оптова ціна реалізації повинна була забезпечувати підприємству задану рентабельність виробництва. Вводилися нормативи тривалої дії - що не підлягають перегляду протягом певного періоду норми планової собівартості продукції.

У сільському господарстві закупівельні ціни на продукцію підвищувалися в 1,5-2 рази, вводилася пільгова оплата надпланового врожаю, знижувалися ціни на запчастини і техніку, зменшилися ставки прибуткового податку на селян.

Нова система народногосподарського планування була закріплена в статті 16 Конституції СРСР 1977 року:

«Економіка СРСР становить єдиний народногосподарський комплекс, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території країни. Керівництво економікою здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підприємств, об'єднань та інших організацій. При цьому активно використовується господарський розрахунок, прибуток, собівартість, інші економічні важелі і стимули.»¹

У 1959 р., коли приймався семирічний план на 1959-1965 рр., вперше була поставлена і науково обґрунтована задача інтенсифікації виробництва, з вторинного висунення якої на перший план почалися і реформи в середині 80-х р.

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.77. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>

На перший погляд, промисловість в роки семирічки розвивалася цілком успішно. Було намічено збільшити промислове виробництво на 80%, а зросло воно на 84%, так що кількісно план перевиконано. Відбулися структурні зрушення, що відображали технічний прогрес. Чорна металургія збільшила виробництво на 66-67%, а кольорова - в 2-3 рази. Для виготовлення нових машин було потрібно не так багато, як раніше, чорного металу, зате більше - кольорових сплавів. Видобуток вугілля зріс лише на 16%, а видобуток нафти - в 2,2 рази¹. Нові двигуни вимагали рідкого палива. Хімічна промисловість збільшила виробництво в 2,5 рази: зростання випуску синтетичних матеріалів був одним з провідних напрямків в технічному прогресі нового часу. Однак деякі з цих прогресивних структурних зрушень відбувалися із запізненням; вугільна промисловість і чорна металургія перейшли в розряд "старих" галузей вже після першої світової війни. Тепер на перший план висувалися галузі науково-технічної революції - робототехніка, мікроелектроніка. Втім, технічний прогрес в роки семирічки виражався не тільки в структурних зрушеннях. Саме в цей час відбувався перехід до індустріальних методів у будівництві, коли деталі будівлі готувалися на заводі, а будівельний майданчик перетворювалася в складальну.

За роки семирічки темпи зростання продуктивності праці не збільшилися, а знизилися. Скоротилася фондвіддача, Тобто випуск продукції на одиницю основних фондів. Випуск продукції зріс на 84%, а основні фонди промисловості - на 100%. Але ж при інтенсифікації фондвіддача повинна зростати: нові фонди - нова техніка, більш продуктивна. Таким чином, ті показники, які відображають процес інтенсифікації, свідчили про уповільнення цього процесу. Гасло інтенсифікації не підкріплює економічними стимулами. Адміністративна система виключала конкуренцію, а без неї підприємства не були зацікавлені в технічному прогресі, тому він

¹ Сметанин С.И. История промышленности России в 1800-1861 гг. Москва: Палеотип, 1996., с.215.

проводився лише по адміністративним вказівкам «зверху». Відставання СРСР від передових країн за технічним рівнем промисловості збільшилася¹.

У березні 1964 р. до радянської влади прийшло угруповання, в основному не налаштована на серйозне реформування економіки країни, перш за все в галузі сільського господарства і промисловості. Однак до цього часу вже важко було не реагувати на сформовані стан речей: в окремих районах країни через брак продуктів харчування виникла необхідність ввести нормоване постачання населення (по талонах), і приховувати ситуацію. У тому 1965 року відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому з доповіддю "Про невідкладні заходи щодо дальшого розвитку сільського господарства" виступив новий лідер партії Л. І. Брежнєв. Пленум у своєму рішенні був змушений визнати, що «сільське господарство сповільнило темпи свого зростання. Плани його розвитку виявилися невиконаними. Повільно підвищувалися врожаї сільськогосподарських культур. Виробництво м'яса, молока та інших продуктів за цей час збільшилися також незначно».

У вересні 1965 року на Пленумі ЦК КПРС було прийнято постанову «Про поліпшення управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва», відповідно до якого в країні почалася нова економічна реформа.

Реформу практично всі дослідники пов'язують з ім'ям А. М. Косигіна, але у доповіді на вересневому Пленумі були використані деякі пропозиції відомого економіста Є.Г. Лібермана. Як зразок була взята система, яка існувала в радянській економіці за часів непу, але за однієї значної відмінності: в 1920-і роки досить помітну роль грали приватні підприємства, які в 1960-1970-х роках повністю були відсутні. Реформа передбачала адміністративні та економічні заходи. Загальна концепція реформи 1965р., Включала три напрямки.

¹ Кузнецова А.Ю. История экономики России. Москва: ЮНИТИ, 2004. с.368.

Це, по-перше, проведення заходів щодо підвищення матеріальної зацікавленості колективів підприємств у збільшенні виробництва і поліпшення якості продукції.

По-друге, здійснення заходів щодо вдосконалення планування, націлені на те, щоб плани гарантували пропорційність розвитку галузей народного господарства і зростання технічного рівня виробництва.

По-третє, реорганізація управління промисловістю шляхом ліквідації раднаргоспів і створення міністерств, причому, не тільки загальносоюзних, а й союзно-республіканських, які забезпечували б єдину технічну політику і технічний прогрес. Мотиви були як економічні, так і політичні: відмічені реформаційні відповідали інтересам більшості союзних республік¹.

Ключовим завданням економічної реформи був перехід від адміністративних методів управління народним господарством до економічних. Пропонувалося посилити вплив і роль вартісних інструментів: ціни, прибутку, кредитів, відсотків, премій та ін. У зв'язку з цим під реформаторські перетворення підводилася теоретична база, зміст якої полягав у визнанні товарної природи соціалістичного виробництва².

Іншим важливим завданням реформи проголошувалися посилення оперативно-господарської самостійності підприємства. Реформа оголосила підприємства основною ланкою соціалістичної економіки. Посилення самостійності означало істотне скорочення централізоване зниження планових показників. Адресне директивне планування не усувалося, але обмежувалося лише кількома показниками (замість 30-9), серед яких були обсяг реалізації продукції, фонд заробітної плати, прибуток рентабельність. Виконання плану тепер виражалося не в валових показниках, а в обсязі

¹ Фирсов Ю. Косыгин и его время //Российский экономический журнал. 2004. № 5-6. С.62

² История экономического развития России. / под ред. .Шуркалина Москва: Приор, 2000. С.186.

реалізованої продукції, тобто враховувалося тільки те, що дійсно було продано¹.

Підприємства отримали небувалу свободу: вони могли самостійно планувати темпи зростання продуктивності праці, зниження собівартості, встановлювати величину середньої заробітної плати. Все це створювало зацікавленість підприємств в рентабельної роботи і поліпшення економічних показників.

В кінці кінців реформа закладала ідею переведення всіх підприємств на повний господарський розрахунок. Це передбачало управління підприємствами за допомогою економічних стимулів. Для підприємств встановлювалися довготривалі економічні нормативи і податкові платежі, що визначають взаємини з держбюджетом: плата за фонди, рентні платежі, нормативи формування фондів розвитку і економічного стимулювання. Особисті стимули тісно пов'язувались з підсумками роботи всього підприємства².

Згідно з принципами економічної реформи, частина прибутку підприємств повинна була залишатися в повному розпорядженні самих виробників.

Реформа 1965 р. дала певний імпульс для розвитку економіки, підвищивши темпи зростання виробництва. За традицією, що склалася під час підбиття підсумків восьмої п'ятирічки (1966-1970), переважає думка, що отримані тоді результати досить значні і ефективні. Дійсно, друга половина 60-х рр. вигідно відрізнялася від 1961-1965 рр. по ряду важливих показників.

Відбулися помітні зміни і в системі ціноутворення: оптові ціни стали більш об'єктивно відображати реальні похідні витрати і підприємства уже могли отримувати прибуток від реалізації своєї продукції. В ході

¹ Feiwel G, *The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms* Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. p. 270.

² Feiwel G, *The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms* Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. С.271-272

господарської реформи були переглянуті явно застарілі оптові ціни 1955 року в бік їх підвищення. В результаті цього в 1968 році майже всі галузі промисловості стали рентабельними. З цього прибутку підприємства повинні були вносити до бюджету плату за виробничі фонди, фіксовані платежі, а також могли утворювати свої заохочувальні фонди.

У 1967 році на нові господарські умови стали переводити цілі галузі промисловості, і до кінця року працювало по-новому вже 15% підприємств, на частку яких припадало 37% промислової продукції¹.

У рішеннях вересневого Пленуму ЦК КПРС зазначалося, що нові ціни повинні забезпечити функціонування системи розподілу прибутку. Це означало, що ціни на продукцію всіх підприємств повинні бути досить високі, щоб забезпечити утворення трьох заохочувальних фондів за затвердженими зверху нормативами, внесення до бюджету плати за основні фонди і оборотні кошти, фінансування капітальних вкладень на підприємстві відповідно до централізованого плану. Останнє означало, що якщо Держплан намітив на рік 10 млн. руб. централізованих інвестицій підприємству, то Держкомцін повинен був підвищити ціни на його продукцію до рівня, що забезпечує «самофінансування» інвестицій. Ідея самофінансування проголошувалася вже тоді, але тільки це було не самофінансування, а фінансування за рахунок коштів споживача, що здобуває продукцію за завищеними цінами в умовах дефіциту і диктату постачальника (монополізму виробника)²

Нові для того часу ціни були розраховані, виходячи з усіх цих завдань, і введені в дію в 1967 р. (не в 1965 р., а два роки по тому, оскільки в радянській економіці приблизно такий термін був необхідний для перерахунку всіх державних цін). З тих пір ціноутворення міцно стало на шлях підгонки цін під розподіл коштів між сферами народного господарства, його галузями,

¹ Тимошина Т.М. Экономическая история России. Москва: Юстицинформ, 1999.- с.332.

² Экономическая теория (Политэкономия). Ч.2/Под ред.И.КЛарионова, Н.Н.Пилипенко. Москва: Дашков и К.,2005.-с.127.

підприємствами і навіть всередині підприємства (на три заохочувальних фондах).

І все ж, незважаючи на недоліки, реформа 1965-1967 рр. зіграла важливу роль у розвитку соціалістичної економіки СРСР. Причин того, що реформа не була доведена як найбільша, цілісна реформа, яка не знала кінця, було кілька. Перш за все, навіть невелике розширення самостійності дозволило підприємствам занижувати планові завдання, вибирати для себе більш легкі варіанти рішень. В результаті почалося випереджаюче зростання заробітної плати в порівнянні зі зростанням продуктивності праці. Крім того, реформам протистояли реальні сили: старі виробничі відносини, що склали апарат управління, закатеніле економічне мислення. Спроба змінити примусову мотивацію праці на матеріальну недвозначно показала, що це веде до негайного руйнування всієї планової системи, і від цієї ідеї відмовилися. Реформа була приречена і з іншої причини. Перетворення в економіці країни не були підтримані перетвореннями в політичній і соціальній сферах.

У 1965 р було вжито заходів для того, щоб поліпшити становище в сільському господарстві.

По-перше, закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію залишалися нижче вартості. Після їх підвищення в 50-х рр. в колгоспах і радгоспах промислові витрати на одиницю продукції істотно вирости. Продаючи продукцію державі, господарства зазнавали збитків. До того ж передові господарства зазвичай отримували додаткові завдання - вони повинні були здавати продукцію і за відстаючих, за тих, хто не міг виконати план по задачі продукції державі. Тому збільшення виробництва було не вигідно - відповідно збільшувалися збитки.

Тому в 1965 р. було вирішено змінити порядок державних закупівель. Закупівельні ціни були знову підвищені з таким розрахунком, щоб довести їх до рівня вартості, щоб колгоспи не терпіли збитків при продажу продукції

державі. Роздрібні ціни при цьому залишалися на колишньому рівні, а їх різниця покривалася державним бюджетом.

Обсяг обов'язкових закупівель був зменшений і було оголошено, що він залишиться незмінним до 1970 р Тому, крім обов'язкових закупівель, були введені вільні (додаткові до обов'язкових), але ціни при цих вільних закупівлі були підвищені на 50% порівняно з цінами обов'язкових. Передбачалося, що господарствам буде вигідно здавати державі продукцію понад план¹.

По-друге, зазначеної тоді причиною відставання сільського господарства був його низький технічний рівень. Були повністю механізовані оранка, сівба, збирання і молотьба зернових, але майже всі роботи з виробництва технічних культур, картоплі, овочів, майже всі роботи в тваринництві залишилися ручними. Особливо відставали ті напрямки технічного прогресу, які забезпечували інтенсифікацію: виробництво добрив, меліорація, селекція. Адже механізація не підвищує врожайність, вона лише скорочує витрати праці.

Тому в 1965 р. було вирішено різко збільшити державні асигнування на підвищення технічного рівня сільського господарства, на виробництво сільськогосподарських машин і добрив. Тоді ж було поставлено завдання комплексної механізації, тобто перемикання основних сил на механізацію тих робіт, які залишалися ручними².

Третім зазначеним тоді недоліком була слабка спеціалізація сільського господарства. Коли натуральні, тобто багатогалузеві господарства селян об'єднували в колгосп, виходило багатогалузеве господарство колгоспу. Ця багатогалузева структура не відповідала принципом великого товарного виробництва, але вона була закріплена системою державних закупівель: колгосп мав здати державі певний набір продуктів - зерно, овочі, м'ясо, молоко. Більш того - цей набір був майже однаковим для колгоспів різних

¹ История экономического развития России. / под ред. .Шуркалина.- Москва: Приор, 2000., с. 203-218.

² История экономического развития России. / под ред. .Шуркалина.- Москва: Приор, 2000., С. 218-220.

природних ресурсів. Доходило до того, що колгосп купував деякі продукти на ринку, щоб здати державі, тому що сам він цих продуктів не виробляв. І було прийнято рішення знову посилити спеціалізацію сільського господарства. Всі ці рішення були правильними, науково обгрунтованими, але представляли собою паліатив: вони не могли бути повністю реалізовані без ліквідації колгоспно-радгоспної системи¹.

Сільське господарство зазнало реформування відповідно до рішень березневого і вересневого (1965) пленумів ЦК. Була зроблена спроба змінити механізм управління галуззю на основі поєднання громадських і особистих інтересів, посилення матеріальної зацікавленості колгоспників і робітників радгоспів у зростанні виробництва. План обов'язкових закупівель зерна був знижений і оголошений незмінним на 10 років, а надпланові закупівлі повинні були проводитися за підвищеними цінами. Були зняті деякі обмеження з особистих підсобних господарств. Однак акцент був зроблений на збільшенні капіталовкладень і підвищення ролі міністерства сільського господарства в плануванні і керівництві галуззю. Таким чином, перетворення в сільському господарстві, на відміну від промисловості, почасти нагадували відповідні заходи 1953-1954 рр².

Спочатку прийняті рішення дали помітний ефект. Вартість сільськогосподарської продукції за восьму п'ятирічку (1966-1970) виросла на 1/5, сукупна рентабельність радгоспного виробництва склала 22%, колгоспного - 34%. Однак ефект виявився нетривалим. Незважаючи на величезні інвестиції, колосальні масштаби меліорації і поставок техніки і добрив, в 70-х - початку 80-х років середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва швидко знижувалися. Якщо в 1966-1970 рр. сільськогосподарське виробництво зросло на 21%, то в кожні наступні

¹ Там само. С. 222

² Feiwel G, *The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms* Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. p. 283.

п'ятирічки відповідно на 13,2%, 8,8%, 5,8%. Виробництво зерна за весь період народного господарства, вимагало від держави все нових і нових дотацій, перетворюючись в «чорну діру» радянської економіки. Саме на селі найбільш яскраво проявилася неспроможність «соціалістичних методів господарювання»¹.

Економічна реформа навіть у своєму компромісному і неповному вигляді все ж сприяла поліпшенню становища в промисловості. Промислове виробництво в 1966-1970 рр. зросла на 50%. Потім темпи почали знижуватися.

Чому не вийшло перемикання промисловості на фактори інтенсифікації?

Основа інтенсифікації - технічний прогрес. Вирішальний напрямок технічного прогресу другої половини ХХ ст - науково-технічна революція. Науково-технічна революція - це перехід до повністю автоматизованого виробництва і нових технологій - плазмової, лазерної. Однак в технічному прогресі нашої промисловості переважали напрямки, які не мали відношення до науково-технічної революції: так звана комплексна механізація і вдосконалення традиційної техніки².

Тим часом комплексна механізація, тобто механізація тих робіт, які залишалися ручними, - це те, що нам залишилося від промислового перевороту. Адже промисловий переворот - це саме механізація, перехід від ручної праці до машин. Те, що було вигідно механізувати, механізованих тоді, в ХVІІІ - ХІХ ст. Залишилися ті роботи, механізація яких здорожує виробництво. Наприклад, в лісовій промисловості механізація обрубки сучків на лісосіках, останньої ручної операції на заготівлі лісу, набагато здорожує це виробництво.

Економічно неефективно і інше переважний напрямок вдосконалення традиційної техніки без принципівих змін технології, т. Е. Заміна хороших

¹ Там само. р. 286

² История экономики России: Учебник для вузов / М.В. Конотопов, с.и. Сметанин. - 5-е ЮД., перераб. и доп. Москва: КНОРУС, 2006. - С. 281.

верстатів кращими. Наприклад, за розрахунками фахівців, подальше вдосконалення металорізальних верстатів ще може підвищити їх продуктивність на 7-8%, але лише при зростанні витрат на обладнання в 1,5 рази.

Справа в тому, що можливості традиційної техніки, техніки переважно механічної обробки матеріалів вже вичерпані. Швидкості металорізальних, ткацьких і інших верстатів досягли стелі в 60-х рр. і з тих пір вже не збільшуються.

Науково-технічна революція дійсно підвищує продуктивність праці в десятки і сотні разів і тому набагато підвищує економічну ефективність виробництва. Але цей напрямок не стало переважаючим: чи багато у нас повністю автоматизованих підприємств?

Перехід на рейки науково-технічної революції гальмує все та ж адміністративна система. Якщо завод випускає металорізальні верстати, він може їх удосконалювати, але не може перейти на випуск принципово нової техніки, що не відповідає його спеціалізації. В умовах ринкової економіки такий завод, найімовірніше, припинить існування, тому що його продукція в умовах НТР не знайде збуту. В умовах адміністративної системи не прийнято було закривати завод через подібну причини. І радянський завод поряд з іншими подібними продовжував насичувати промисловість морально застарілою технікою, а розподільна система на чолі з Госснабом забезпечувала збут, розподіляючи цю техніку. В результаті виявилось, що в СРСР більше металорізальних верстатів, ніж в США, ФРН і Японії, разом узятих.

Ще одна причина уповільнення темпів і падіння економічної ефективності виробництва - виснаження природних ресурсів. СРСР країна багата природними ресурсами, але в економічно розвинених районах запаси нафти, деревини добігають кінця. На Уралі були гори Магнітна і Благодать, гори першосортною залізної руди, відмічені на всіх географічних картах. Тепер цих гір більше немає. Значні запаси сировини залишилися в

важкодоступних районах, а там, в несприятливих для життя людини умовах, їх видобуток обходиться набагато дорожче. Наприклад, кілометр залізної догори там коштує в 10 разів дорожче, ніж в європейській частині країни. Тому основні фонди промисловості росли швидше, ніж випуск продукції, і падала фондоддача - випуск продукції на одиницю основних виробничих фондів. Тільки в 80-і рр. випуск продукції на 1 руб. основних фондів скоротився з 1 руб. 29 коп. до 98 коп.

Завдання економії природних ресурсів необхідно вирішувати в комплексі з охороною природного середовища, що вимагає додаткових витрат. Витрати збільшуються не тільки тому, що очисні споруди коштують дорого, але і тому, що доводиться відмовлятися від дешевих технологій. Так, в лісовій промисловості ліквідується лісосплав (сплав колодами), тому що такий сплав засмічує й отруює річки. А молевий сплав був найдешевшим способом транспортування деревини.

До числа природних ресурсів відносяться і людські. Перш за п'ятирічку число зайнятих в промисловості збільшував вісь на 200/0 (до війни більше), що і слугувало екстенсивним чинником зростання. У 1981-1985 рр. воно виросло на 3,3%. У зв'язку з падінням народжуваності число зайнятих перестало збільшуватися, а отже, зник головний екстенсивний фактор зростання.

Темпи зростання промислового виробництва СРСР стали падати у міру скорочення екстенсивних чинників - виснаження ресурсів і зменшення народжуваності. Якщо раніше інтенсифікація могла розглядатися лише як оптимальний варіант розвитку, то тепер вона стала єдиною можливістю.

Отже, реформи 1965 року дещо змінили роль партії в економічному управлінні. Місцеві чиновники повинні були дистанційно контролювати операції, щоб забезпечити дотримання духу реформ. Доопрацювання центрального планування. План передбачав більш детальне та наукове

централізоване планування, включаючи річні цілі, які розраховувалися б за допомогою комп'ютерних систем.

Розподіл запасів і продуктів здійснювався б різними способами. Центральні планувальники виділяли б конкретні дефіцитні та основні товари. Щодо інших, фірми могли б сформувати «прямі зв'язки», в рамках яких вони встановлювали договірні відносини обміну.

Розділ 2: Внесок Овсія Лібермана в розробку основних положень економічної реформи.

Овсій Григорович Ліберман позиціонував себе як радянсько-український економіст, єврейського походження. Він народився в сім'ї службовця лісового маєтку у місті Славу Подільського району в 1897 році¹.

Вже в 1915 році ще зовсім юний Ліберман з відзнакою закінчив гімназію в Києві, а з 1915 по 1920рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира, де під керівництвом професора К. Г. Воблого вивчав статистику. Водночас, у 1915 – 1917 рр. працював статистиком Всеросійської Земської Спілки, в 1917 – 1918 рр. – секретарем Київської міської продовольчої управи, в 1919 – 1920 рр. – секретарем губернського Державного контролю. В 1920 р. з радянськими організаціями евакуювався до Харкова, обіймав посаду завідуючого організаційним відділом Народного комісаріату робітничо-селянської інспекції (НК РСІ) УРСР.

У 1923 році став науковим співробітником Харківського інституту труда (ХІТ), де працював практикантом, з 1925 р. – завідувачем лабораторією організаційного аналізу. Водночас викладав курси політичної економії та наукової організації праці у Харківському інституті народного господарства. В 1924 – 1925 та 1929 р. перебував у наукових відрядженнях у Німеччині, вивчав досвід організації господарського обліку із використанням обчислювальних машин. Займався організацією обліку виробництва на підприємствах та установах Харкова, керував закупівлями спеціальної техніки, організовував першу у СРСР станцію машинного обліку на заводі «Серп і Молот» та впровадження обліку виробництва за методом Standard

¹ Михайличенко Д.Ю. Особисті матеріали О.Г.Лібермана у фондах ХІМ // Дев'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність» 11.04.2003.Харків, 2004. С.70-72.

Costing. В 1930 р. – був доповідачем 1-ї Всесоюзної конференції з планування у машинобудуванні¹.

Як відомо, О.Г. Ліберман починаючи з 1930 р. викладав в Харківському інженерно-економічному інституті, очолював кафедру організації та планування машинобудівної промисловості. В 1947-1950-х рр. на чолі колективу вчених-економістів розгорнув широку програму досліджень, що охопили машинобудівні підприємства Харкова і Харківської області, створив науково-дослідну лабораторію економіки та планування машинобудівного виробництва Харківської ради народного господарства при ХІЕІ. Його найвідоміші монографії: «Прискорення оборотності засобів соціалістичного підприємства» (1949); «Внутрішньозаводський господарський рахунок» (1949); «Про планування прибутку у промисловості» (1950); «Аналіз показників продуктивності праці на харківських машинобудівних заводах» (1960). О.Г. Ліберман широко користувався різними статистичними даними і таблицями, достатньою мірою деталізуючи матеріал з необхідними науковій праці частковими та загальними висновками.

За результатами досліджень сформулював пропозиції щодо реформи господарського механізму соціалістичної промисловості, які подав у вигляді доповідної записки в ЦК КПРС і виклав у статті «План, прибуток, премія»² у газеті «Правда» від 9 вересня 1962 р. Основна суть, викладена в цій статті, полягала в критиці радянської економічної моделі, був закладений принцип госпрозрахунку і матеріальної зацікавленості, а також Овсій Григорович наголосив на пошваленості товарно-грошових відносин. Взяв активну участь у розпочатій статтею загальносоюзній економічній дискусії та у розробці економічної реформи 1965 р., що пов'язується з ім'ям Голови Ради Міністрів СРСР О.М. Косигіна.

¹ Провідні вчені Харківського національного економічного університету: Бібліографічний збірник / Під заг.ред. В.С. Пономаренка, М.О.Кизима; О.Г. Зима, Д.Ю. Михйличенко, О.О Кононов; Харків: ІНЖЕК, 2012, 248с.

² Ліберман Е. План, прибыль, премия//Правда,9 сент. 1962.

1966 -1970 роки з великими труднощами розроблявся Проект Директив по восьмому п'ятирічному плану. Вже в 1963 – 1970 роках у розпалі роботи над ним стало зрозуміло, що поставлені в Програмі партії завдання неможливо виконати. Через це виникає ідея розробити семирічний план на 1966-1972 роки, щоб замаскувати неможливість виконання завдань, які були визначені ХХІІ з'їздом партії. Наприкінці 1963 року цю ідею довелося відкинути та повернутися до необхідності розробки плану восьмої п'ятирічки. Планувалося збільшити продуктивність праці в промисловості на 33-35%, прибуток на 45-50%. Планувалося забезпечити 80% приросту продукції за рахунок зростання продуктивності праці. Якщо порівняти з шостою п'ятирічкою, коли цей відсоток дорівнював 62%, а в сьомій – 72%. Першочергову увагу передбачалось приділити розвитку виробництва товарів споживання, сільського господарства, зростанню реальних прибутків населення.

Однак здійснити заплановане було неможливо без кардинальних змін в економіці. В зв'язку з цим гостро постала проблема її реформування. У вересні 1965 року на Пленумі ЦК було прийнято постанову «Про покращання управління промисловістю, вдосконалення планування і посилення економічного стимулювання промислового виробництва», у відповідності з яким розпочалась нова економічна реформа. Було вирішено ліквідувати раднархозпи і повернутись до галузевого принципу управління. Заново були створені союзно-республіканські і загальносоюзні міністерства у відповідності з галузевим принципом¹.

У попередні епохи Раднархозпи (совнархозы, скорочення слова, що означає «Рада народного господарства») були важливим рівнем адміністративного контролю над виробництвом, яке 1 грудня 1917 року перейшло під контроль Вищої ради народного господарства (ВСНГ, Весенха, подібне скорочення). Ці ради ознаменували кінець короткочасного періоду робітничого контролю над виробництвом, який більшовики вважали

¹ Островский А. В. Кто поставил Горбачёва? Москва: Алгоритм-Эксмо, 2010. С.

неефективним. Відповідно до нової економічної політики, починаючи з 1921 року, фірми класифікувалися на основі їх відносної взаємозалежності (і потреба у виробництві під час війни) або їхня автономія (тобто ті, що «наділені повною фінансовою та економічною незалежністю»). Багато компаній останньої категорії не були націоналізовані, а передані під керівництво ВСНГ із планом їх перегрупування на основі виробничих ланцюгів або географічної близькості в « довірі Ця модель зазнавала різноманітних реорганізацій, у тому числі зміцнення Єдиноначальності та контролю над виробничими одиницями одним керівником. Ці єдині менеджери інколи контролювали широкий спектр виробничої діяльності в межах однієї сфери. З економічною реформою 1957 року 104 особи Раднаргозам було відновлено регулювання виробництва по регіонах. Те, де було доцільно, вони точно відповідали межах областей (політичні повноваження). Одразу виникли нарікання, що ці ради через свою регіональну спрямованість не оптимізували цілі виробничі ланцюжки та використовували повноваження Держплану в 1962 р. 104 радгоспи були згруповані в 47 основних юрисдикцій (одна з яких контролювала весь Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан і Киргизстан). Однак з 1962 по 1963 рр. радгоспи перетворилися на численні інші установи та організації іони підпорядковані. Держплан має бути позбавлений повноважень планування на користь відродженого ВСНГ¹.

Націлюючись на ці «застарілі форми управління», Косигін включив у свою промову 1965 року повернення до міністерств як основних адміністраторів. Його план був схожий на систему міністерств за часів Сталіна, але з меншою кількістю: дев'ять галузевих міністерств усіх профспілок (наприклад, , Міністерство легкої промисловості, Міністерство радіопромисловості, Міністерство хімічної промисловості) та одинадцять операцій спостереження в кожній союзній республіці. Останні регіональні

¹ Раджемоглу Д, Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. Олександр Дем'янчук. Київ: Наш Формат, 2016. С. 135.

агенції звітували як перед місцевою радою, так і перед центральним міністерством, відповідальним за їхній спосіб виробництва. Держплан відповідав для підготовки річних і довгострокових планів, а також для контролю розвитку та управління ресурсами. Держстат став головним координатором постачання матеріально-технічних засобів і отримав завдання провести широкий аналіз (можливо, з використанням комп'ютерів) для підвищення ефективності ланцюга поставок.

Наслідком великої дослідницької програми, реалізованої вченими економіки і планування виробництва під науковим керівництвом Овсія Лібермана стала розроблена ним концепція змін, які лягли в основу Економічної реформи 1965 р, а саме: скорочення для підприємств обсягу директивних планових показників, визначення нормативів довгої дії, підвищення ролі інтегральних показників ефективності виробництва – прибутку та рентабельності, створення залежних від них фондів матеріального стимулювання¹. У 1958 р. за ініціативою О. Г. Лібермана ХНЕУ виступав з нереалізованою пропозицією створення науково-дослідної лабораторії з вивчення застосування електронно-обчислювальних машин для управління виробництвом.

О.Г. Ліберман залишив посаду завідувача кафедри економіки і машинобудівного підприємства в 1963 році. Після цього він посідає посаду професора кафедри статистики у Харківському університеті. Він також написав підручник для студентів, що навчалися на спеціальності «Економіка та організація машинобудівної промисловості», який перевидавався багато разів. Незабаром, 1973 році з'явилася монографія «Ефективність роботи промислових підприємств», що була написана у співавторстві з Л.Житницьким. У 1983 році вийшла ще одна стаття нашого вченого у співавторстві з В.П. Хайкіним під назвою «Рахувати рентабельність можна точніше та простіше». В цій статті Овсій Григорович запропонував зміну

¹ Ліберман Е. Г. План, прибыль, премия // Правда, 9 сентября 1962.

економічних показників в залежності від питомої маси заробітної платні у собівартості прямих матеріальних витрат. Ця розробка була заснована на математичних методах розрахунку.

Чільне місце досягнення науки та досвіду економічних реформ, зокрема реформи 1965 року у промисловості, особливо внесок у постановці проблеми взаємозалежності виробництва та народного добробуту, посідає Овсій Григорович Ліберман¹. Важливо також висвітлити аналітичний підхід О.Г. Лібермана до розробки головних питань реформи 1965 року у промисловості, які головним чином були пов'язані із соціально-економічними стимулами виробництва.

Теорія та методи дослідження О. Г. Лібермана містять поглиблене обґрунтування апарату імпліцитно-категоріального типу та його використання. При розробці рішень для економічних проблем Ліберман практикував врахування соціальних аспектів виробництва². Додатки щодо цього статистичного методу дослідження це показ соціальних аспектів підприємницької діяльності та соціально-економічної оцінки ефективності інтелектуального виробництва. Творчий підхід Лібермана полягав в соціально-економічному руслі, а не в виробничому, який панував в той час.

Подоланий на той час у виробничому ключі і в соціально-економічному напрямі, взаємозв'язок між матеріально-технічними та соціокультурними факторами було обрано як відправну точку їх реформування та взаємозв'язку.

Особливу роль у взаємовпливі у сфері виробництва відіграють чинники зайнятості та виробничої мотивації. Фактично це означає поєднання економічної раціональності і моральності та духовності. Моральність духовності. У зв'язку з цим, у духовному вимірі економіки раціональність охоплює гуманістичні цінності та гуманістичні характеристики, які доповнюють мотивацію новим соціальним змістом.

¹ Памяти Е. Г. Либермана // ЭКО: Экономика и организация промышленного производства, 1983. № 2. С 56.

² Либерман Е.Г. Еще раз о плане, прибыли, премии // Правда». 20 сент. 1964.

Відображення впливу високих рівнів мотивації стимулювали реформування промислового виробництва. Супутні показники, такі як рентабельність та ефективність зростання продуктивності праці. Останній виступає джерелом захисту спільних інтересів працівників компанії та таким чином вони сприяють організованості, дисципліні, совісті та творчості.

На думку О.Г. Лібермана провідною ланкою оптимізації виробництва є питання самоокупності виробництва та витрат на реалізацію¹. Самофінансування (в сучасному розумінні - маркетинг), контакт в бізнесі. Тому особлива увага приділяється виконанню внутрішнього розрахунку прибутку на основі ключових показників оцінки, таких як кількість проданої продукції. Державна бухгалтерія надає можливості окремим групам, які мають спільні інтереси не тільки в економіці, але й у соціологічному плані.

О. Г. Ліберман вважає, що стимулювання повинно підвищувати ефективність промислового виробництва не за «віссю», а за відомою кількістю виробництва та прибутку, причому прибуток оцінюється не як похідний, а як провідний показник соціально-економічної діяльності підприємства. За комп'ютерними умовами - лексичні підходи, включаючи соціальні наслідки, ці показники забезпечують поєднання виробничих і соціальних переваг, виробничих і соціальних потреб. З цієї причини стимули не повинні бути прив'язані безпосередньо до плану, як відсоток зростання, але з реальними результатами і досягненнями. Правилком повинна стати відповідна залежність: оцінка діяльності підприємства-з рентабельністю, заохочення із прибутків².

Така дуже узагальнена постановка цієї проблеми слугувала стимулом підвищення доходів. Практичність є стимулом для виробничих груп, оскільки

¹ Ліберман Е. Г. План, прибыль, премия // Правда, 9 сентября 1962.

² Михайличенко Д. Ю. Создание коллектива учёных-экономистов под руководством проф. Е. Г. Либермана и его деятельность в 1947—1959 гг. К вопросу о теоретической подготовке экономической реформы 1965 г. // Историчні записки: Зб. наук. праць. Вип. 10. Луганськ, 2006. С. 105-111.

вона спрямовує їх на пошук і використання глибоких запасів виробництва збільшує прибуток і прибутки¹.

Така ситуація в нинішній економіці, проектується на рівні договірних зобов'язань і відповідного обслуговування клієнтів, з господарським договором, бізнес-планом, планом постачання сировини та матеріалів за принципом «точно в часі». Все це підвищує інтерес команди у своєчасному та якісному виконанні договору зі свого підприємства і таким чином створюють не тільки економічні, але й соціальні умови ефективного господарювання.

Положення про оплату основних засобів підприємства, визначене О.Г.Ліберманом, не тільки збережено, але й оновлено в сучасних умовах. Йдеться про створення стимулів для пошуку внутрішніх резервів виробництва та раціональність їх використання, про ощадливість і ощадливість в господарюванні, про ефективне використання економічних ресурсів в цілому. Такий підхід до широкого асортименту соціально-економічних проблем слід оцінювати як справжній, реальний, а не віртуальний рахунок домогосподарства.

Творче дослідження О. Г. Лібермана прийшло до висновку про необхідність комплексної стимуляції ефективності виробництва і праці за допомогою ціни. Соціально-економічний характер реформи 1965р. у промисловості як прибуток, премія та кредитна проблема. Усі ці фактори лягли в основу визначення засобів економічного стимулювання інноваційного ставлення до праці.

Враховуючи вирішальну роль людського капіталу в досягненні економічного зростання він оцінив прямо крізь призму мотивації творчої праці. З цієї точки зору враховувалося стимулювання науково-технічного прогресу. При цьому наголошувалося не лише на пробудженні особистого та колективного інтересу, але, перш за все, на «відповідальності працівників за прогрес виробництва». Для цього необхідно створити такі стандарти, які б

¹ Ліберман Е. Г. План, прибыль, премия // Правда, 9 сентября 1962.

стимулювали технічний процес. Проектуючи це в площину наука-технологія-економіка, було запропоновано вийти за межі підходу до чистого виробництва, як розумне та термінове створення в компанії фонду спеціального заохочення.

Соціально-економічна частина реформи 1965 р. в промисловості знайшла концентроване відображення в адміністрації¹. Характерно, що О. Г. врахував Лібермана промисловий менеджмент зі стратегічної точки зору: пов'язував його вдосконалення з економічними методами управління та залученням робітників до управління підприємством. Такі підходи ґрунтувалися на принципах економічної та політичної демократії, зв'язки суспільного виробництва з суспільними розвитком центрального управління - з місцевою економічною ініціативою.

Система управління мала на меті поєднати планування та економічний розвиток - в економічному сенсі, в інтересах суспільства і компаній - в соціальному сенсі. Новим у цьому підході було не посилення творчої ролі корпоративних колективів тільки перед міністерствами, а й перед суспільством. А формування фонду матеріального заохочення оцінювалося не лише за матеріальними, а й за соціальними мотивами: ставлення до праці, відповідальність за доручену справу. Справа і зокрема послідовна реалізація принципу соціальної справедливості.

Фонд матеріального сприяння О. Г. Лібермана безпосередньо пов'язаний з продуктивністю. Тому він наголосив на подоланні такого підходу. Розрахунок заробітної плати від «хвилі», що різко обмежує стимулюючу дію матеріального заохочення працівників компаній - був переконаний О. Г. Ліберман

¹ Ліберман Е. Г. Экономические методы повышения эффективности общественного производства Москва: Экономика», 1970. С. 135.

Отриманий прибуток фондів стимулював кожного з них і загалом соціальний захист та населення підтримувати баланс. При такому підході долається соціальна девальвація продуктивності праці, особливо творчої.

Особливо важливо включити заплановані завдання, відповідність премії за їх виконання. Регулятором тут є зростання продуктивності праці. Проте почастишали корпоративні порушення використання фонду стимулювання зростання продуктивності праці, що призводить до невідповідності продуктивності праці середньої заробітної плати. Спостерігалася тенденція до постійного зниження фонду та його поповнення за рахунок коштів Фонду соціально-економічних заходів. У результаті соціальна роль цих фондів значно знизилася.

Конструктивний характер резервації О. Г. Лібермана про економічне обґрунтування зв'язку між продуктивністю праці та середньою заробітною платою в компанії та частка бонусів у ній. Виходячи зі співвідношення розрахункового чистого доходу та фонду оплати праці, були визначені початкові розміри заохочень.

У концепції планово-стимулюючої управлінської галузі О.Г. Лібермана саме мотивація праці і виробництво¹ (чинниками) його досягнення, що спочатку приводяться в дію як внутрішні побудови. Головним мотивом стає самовдосконалення і самореалізація працівника.

Відомо, що твори О. Г. Лібермана перекладалися різними мовами і неодноразово перевидавалися², а його лекції в Італії та Єгипті збирали кілька тисяч слухачів. Його монографії та підручники перевидані на Кубі, у Східній Німеччині, Чехословаччині, Німеччині та США. На піку прогресивних економічних перетворень їх автора переслідували – посилення на праці Лібермана в наукових працях були заборонені, його ім'я скрізь

¹ Ліберман Е. Г. План, прибыль, премия // Правда, 9 сентября 1962.

² Свинренко Н.О. Постать О.Г. Лібермана в сучасній історіографії // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія".2013. Вип. 48. С. 211-217.

викреслювалося, але лише в офіційних документах, але фахівці, які знали цінність спадщини цього вченого для науки і практики, розумів актуальність його ідей і для сучасної економічної політики України¹. Підсумовуючи, автори статті називають найвідоміших представників і прихильників Харківської школи економіки. У статті не йдеться про наявність негативних рис діяльності, притаманних легендарному економісту.

Повернемося до розробки економічної реформи. У вересні 1962 року Ліберман опублікував статтю в «Правді» під назвою «Плани, прибутки та премії»². Ліберман під впливом економічних «оптимізаторів»³ виступає за повторне впровадження прибутковості як основного економічного показника⁴. Ліберман запропонував ідею про те, що соціальні інтереси можна сприяти шляхом ретельного встановлення мікроекономічних параметрів: «Те, що добре для суспільства, має бути прибутковим для кожного бізнесу»⁵.

Ці пропозиції викликали суперечки та критикувалися як крок назад до капіталістичної економічної системи. Критики також стверджують, що залежність від прибутковості спотворює пропорцію виробництва різних товарів⁶.

В. Трапезніков аргументував у «Правді» в серпні 1964 року позицію, подібну до позиції Лібермана, написавши:

«Настав час відмовитися від застарілих форм управління економікою, заснованих на директивних нормах, на користь більш простих, дешевих та

¹ Селіванов В.М. Богатир А. Е. Е. Г. Ліберман // Економічна наука в Харківському університеті. Харків: Фоліо, 2005. С. 127

² Adam J. Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s. New York: St. Martin's Press, 1989. p. 23–24.

³ Katz A. The Politics of Economic Reform in the Soviet Union. New York: Praeger Publishers, 1972.p. 71.

⁴ Feiwel G.R. The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms. Santa Barbara, ABC-CLIO, 1972. p. 218.

⁵ Tubis R. Decision-Making in the Soviet Economic Bureaucracy: Administrative Implementation of the 1965 Economic Reform. Urbana-Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign, 1973. Pp 81–85.

⁶ Katz A. The Politics of Economic Reform in the Soviet Union. New York: Praeger Publishers, 1972.p. 67. .

ефективніших способів контролю за корпоративною діяльністю. Цей контроль має бути змодельований так, щоб працівникам підприємства було економічно вигідно організувати роботу так, щоб це було вигідно народному господарству¹».

На відміну від Лібермана в 1962 році, Трапезніков сказав, що партійні політики прийняли необхідність реформи, яка незабаром стане реальністю. Протягом наступного місяця «Правда» опублікувала ще шість статей від науковців, планувальників і менеджерів, які виступали за реформи. Остання з них — від Лібермана. Цього разу критику проігнорували².

Щоб перевірити пропозицію Лібермана, було розпочато кілька економічних експериментів. Це почалося в 1964 році з нової політики щодо двох швейних фабрик: «Більшовиків» у Москві та «Маяк» у Горькому³⁴. Коли робота швейної фабрики виявилася досить успішною, експеримент поширили на близько 400 інших підприємств, переважно у великих містах⁵⁶. Експеримент у Львові включав вугільну шахту та фабрику з виробництва одягу, взуття та важкого підйомного обладнання⁷. Як повідомляється, вугільні шахти, зокрема, стали більш прибутковими після переходу на системи, які використовують бонуси та більш незалежне прийняття рішень⁸. Однак деякі пілотні заводи зіткнулися з проблемами, оскільки постачальник ненадійно

¹ Tubis R. Decision-Making in the Soviet Economic Bureaucracy: Administrative Implementation of the 1965 Economic Reform. Urbana-Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign, 1973. Pp 91-92.

² Там само.

³ Adam J. Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s. New York: St. Martin's Press, 1989. p. 40.

⁴ Feiwel G.R. The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms. Santa Barbara, ABC-CLIO, 1972. p.237.

⁵ Там само. P. 242.

⁶ Tubis R. Decision-Making in the Soviet Economic Bureaucracy: Administrative Implementation of the 1965 Economic Reform. Urbana-Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign, 1973. Pp 93-94.

⁷ Katz A. The Politics of Economic Reform in the Soviet Union. New York: Praeger Publishers, 1972.p. 111.

⁸ Там само. P .112..

продовжував працювати на старій системі¹. Завод «Маяк» зіткнувся з дилемою, намагаючись впровадити експериментальні реформи, які були надані централізовано, в той час як отримував суперечливі накази від місцевого радгоспу (обласної ради)².

Серед обов'язкових показників основні найменування продукції, фонди оплати праці, бюджетні виплати та бюджетні асигнування, показники масштабів централізованих капітальних вкладень і виконання виробничих потужностей і основних фондів, завдання щодо впровадження нової техніки і матеріально - технічного забезпечення. Також визначається, що усі інші показники господарської діяльності можна встановлювати без погодження з міністерствами.

Відповідно до постанови було вирішено розширити економічні права підприємств і розвивати прямі відносини між виробниками і споживачами на основі принципу взаємної економічної відповідальності та інтересів. Він повинен впроваджувати на практиці відносини, засновані на комерційних контрактах між фірмами.

Щоб посилити економічні стимули, треба спробувати вдосконалити систему цін, яка є сприятливою для низькоприбуткових галузей. Справа в тому, що в радянській економіці, крім високорентабельних заводів і фабрик, завжди була велика кількість збиткових підприємств (наприклад, вся вугільна промисловість). Часто деякі високоприбуткові підприємства мають відділи, які виробляють продукцію, яка потрібна населенню, але є збитковими. Тому компанії неохоче виробляють цей продукт. У зв'язку з цим зростає значення таких важелів, як ціна, прибуток, премія, кредит тощо, відновлюючи їх початкове значення.

¹ Tubis R. Decision-Making in the Soviet Economic Bureaucracy: Administrative Implementation of the 1965 Economic Reform. Urbana-Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign, 1973. Pp 93-94.

² Там само Р. 95.

Тому було доцільним удосконалити систему оплати праці, пов'язану не тільки з централізованим підвищенням тарифних ставок, а й з використанням частини прибутку підприємства для матеріального заохочення працівників, зрештою, визначення заробітної плати та результатів роботи.

Підприємствам дозволяється (за певними критеріями) створювати фонди стимулювання економіки за рахунок прибутку: фонди матеріального заохочення, соціально-культурної діяльності, будівництва житла та розвитку виробництва. За рахунок цих коштів можна преміювати працівників за трудовими показниками, будувати житло та установи культурно-побутового призначення, розширювати виробництво. Це все називається економічними обчисленнями. По суті, підприємствам надається оперативна та господарська самостійність (у встановлених межах). Працюють за принципами госпрозрахунку, прибутковості, матеріальної вигоди та матеріальної відповідальності за досягнуті результати. При цьому держава зберігає контроль за використанням матеріальних, фінансових і трудових ресурсів¹.

Вважається, що нові принципи планування та економічного стимулювання повинні зацікавити підприємства колективно приймати більш високі планові завдання, повніше використовувати фактори виробництва, технічний прогрес і покращувати якість продукції.

Отже, О. Г. Ліberman підходив до економічної реформи 1965 р. як до соціально-економічної за характером, сутністю і перспективою. Він визначив керівні принципи в поєднанні на три частини: покращення управління промисловістю, поліпшення планування, посилення прибутковості, стимулювання промислового виробництва.

Із застосуванням госпрозрахункового стимулювання змінено порядок формування та використання заохочувальних фактів, таких як прибуток і рентабельність, виробництво як офіційне джерело економічних і соціальних

¹ Ольсевич Ю. Я., Грегори П. Плановая система в ретроспективе: анализ и интервью с руководителями планирования СССР. Москва: ТЕИС, 2000. С. 44

імпульсів у компанії. Погляди О.Г.Лібермана про процес мотивації працівників промисловості відповідають сучасним принципам формування ринкової економіки. Його конструктивні думки щодо планування його господарського ведення в зв'язок суспільних і державних інтересів.

Подальше дослідження творчого внеску професора О. Г. Лібермана у розвиток економічної реформи 1965 р. у промисловості є аналіз відношення теорії та практики реформаторських процесів у сучасній вітчизняній економіці.

Однак, багато хто вважає, що внесок О.Г. Лібермана є дуже значним, але насправді – ні. Безпосередньо, в розробці економічної реформи були використані його ідеї та новітні дослідження, але головним розробником професора назвати не можна, хоч він і був в числі тих, хто скажемо «готував клімат». Його творче дослідження дало неабияке новаторство на той час. Сама Ліберман задав реформі соціально-економічний характер, що визначав і прибуток, премію, а також кредитну систему. А необхідність комплексної стимуляції ефективності виробництва і праці за допомогою ціни.

Глибина ідей О.Г. Лібермана полягала у визначенні системи стимулювання виробничих колективів з точки зору економічної і соціальної креативності, інноваційних дій та ініціатив. Такий підхід має стати органічним елементом сучасних економічних реформ.

Важливо сказати, що економічна реформа 1965 року знаменувала собою найбільш масштабну спробу вдосконалення соціалістичної системи господарювання, але ця спроба виявилась половинчастою і не дала помітних стійких результатів.

Розділ 3. Згорання реформи та її наслідки для економіки УРСР

Економічна реформа 1965 року була спрямована на збільшення продуктивності праці та розвиток галузей, які стали би конкурентоспроможними на світовому ринку¹. Проте, реформа не принесла очікуваних результатів, і в результаті її було згорнуто в 1970 році.

Реформа управління промисловістю, яка зміцнила позиції місцевих підприємців, водночас послабила владу московської бюрократії. Всі консервативні сили Радянського Союзу одразу відчували, що втрачають контроль над економікою регіону та країни в цілому. Не випадково через місяць після ухвалення закону про адміністративну децентралізацію в СРСР була здійснена спроба державного перевороту.

Економічний вплив реформ на економіку країни в цілому був невтішним. Планова економіка не могла ефективно працювати під керівництвом різних центрів. Тому цілком природно, що через кілька років довелося повернутися до центрального управління².

Спочатку це відбувалося за рахунок створення центральних радгоспів у трьох найбільших республіках Росії, України та Казахстану, внаслідок чого кількість радгоспів в Україні скоротилася до 7, а в 1962 р. створено єдиний профспілковий. створено провідний економічний центр – Раднаргосп СРСР. Він почав контролювати виконання планів розвитку промисловості радгоспами всіх республік. У 1965 р. комунальні підприємства були ліквідовані, а промисловість повернулася з центру в галузеве управління.

Однією з головних причин згорання реформи була нездатність економіки УРСР до конкуренції на світовому ринку. Реформа передбачала збільшення виробництва товарів, які не були популярними серед споживачів, та зниження виробництва традиційних товарів. Це призвело до зниження

¹ В. И. Андриянов. Косыгин. Москва: Молодая гвардия, 2003. С. 88

² Ольсевич Ю. Я., Грегори П. Плановая система в ретроспективе: анализ и интервью с руководителями планирования СССР. М., 2000. С. 89.

якості товарів і збільшення їх вартості, що зробило їх неконкурентоспроможними на світовому ринку.

Також, при розробці реформа не було враховано складність керування великим господарством, де недостатньо було розвинутої інфраструктури та відсутності вільного ринку. Реформа також потребувала більшої автономії для підприємств, що викликало проблеми зі збереженням контролю держави над економікою¹.

Наслідки згорання реформи були значними для економіки УРСР. Відмова від реформи спричинила зниження темпів росту економіки та зростання вартості товарів. Також, це привело до збільшення державної витрат та зменшення інвестицій у економіку. Наслідки згорання реформи стали однією з головних причин кризи в економіці УРСР на початку 1980-х років.

Економіка зростала швидше між 1966 і 1970 роками, ніж між 1961 і 1965 роками. Багато компаній заохочували продавати або віддавати зайве обладнання, оскільки весь наявний капітал брався до уваги під час розрахунку продуктивності. Деякі показники ефективності були вдосконалені. Це включало збільшення продажів на карбованець капіталу падіння заробітної плати на оборот карбованця. Значну частину прибутку підприємства, іноді 80% відраховували до центрального бюджету. Ці виплати «безкоштовного» залишкового прибутку значно перевищували вартість капіталу².

Проте органи центрального планування не були задоволені наслідками реформи. Зокрема, вони виявили, що заробітна плата зросла без відповідного підвищення продуктивності. Багато конкретних змін було переглянуто або скасовано між 1969 і 1971 роками.

Реформи дещо зменшили домінування партії в мікроуправлінні економічними операціями. Негативна реакція на економічний реформізм

¹ Feiwel G.R. The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms. Santa Barbara, ABC-CLIO, 1972. p 283.

² Павлов В. Поражение. Почему захлебнулась косыгинская реформа. // Родина.1995. № 11.С. 68—70.

збіглася з протидією політичній лібералізації та спонукала до повномасштабного вторгнення до Чехословаччини в 1968 році¹. Тим не менш, радянські чиновники і преса продовжували наполягати на проведенні реформи 1965 р. Косигін прокоментував 10 червня 1970 р.: «Суть реформи полягає в удосконаленні централізованого планування, підвищенні ініціативи та зацікавленості підприємства в повному використанні виробничих ресурсів, підвищенні ефективності виробництва для об'єднання інтересів працівників, підприємств і суспільства за допомогою системи економічних імпульсів»².

Серед причин «захлинування» реформи зазвичай наводяться опір консервативної частини Політбюро ЦК (негативну позицію щодо реформи займав голова Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгірний), а також посилення внутрішньополітичного курсу під впливом Празької весни 1968. За спогадами заступника Косигіна Н. К. Байбакова, особливо негативну роль відіграло внутрішньоапаратне суперництво між О. М. Косигіним і його заступником Н. А. Тихоновим³. Контрпродуктивними були розбіжності між Радміном, Держпланом СРСР, з одного боку, та Міністерством оборони – з іншого. Маршал Д. Ф. Устинов виступав за постійне зростання військових витрат, проти збільшення яких виступали Косигін та Байбаков.

Несприятливим фактором для розвитку реформ могло також бути зростання надходжень від експорту нафти⁴ (так, відкрите в 1965 Самотлорське нафтове родовище було пущено в експлуатацію через чотири роки, а нафтова криза 1973 підняла ціни на нафту в багато разів), що дозволило консервативному крилу радянського керівництва маскувати економічні проблеми СРСР, зокрема покривати дефіцит продовольства за рахунок

¹ Майоров А.М. Вторжение. Чехословакия, 1968г. Свидетельства командарма. Москва: Права человека, 1998г. С. 28

² Косигін, О.М. Економіка та організація промислового виробництва. Москва: Вища школа, 1970

³ Андриянов. В.И. Косыгин. Москва: Молодая гвардия, 2003 С. 123

⁴ Ступницький О. І. Нафтодолари». Т.2. Київ :Знання України, 2004. С. 223

поставок з імпорту: закупівель кормового зерна в Канаді та мороженої яловичини та китового м'яса в Австралії.

О.М. Косигіну приписуються слова, сказані у розмові з главою уряду Чехословаччини Любомиром Штроугалом у 1971 році: «Нічого не залишилося. Все звалилося. Усі роботи зупинено, а реформи потрапили до рук людей, які їх взагалі не хочуть... Реформу торпедують. Людей, з якими я розробляв матеріали з'їзду, вже усунули, а покликали зовсім інших. І вже нічого не чекаю»¹.

Практика реформи розкрила її глибинні проблеми, які перебували у спробі поєднати суперечливі, взаємовиключні елементи ринкової та адміністративні системи організації економіки. Не виявилися життєздатними і системи стимулювання за груповими нормативами, тому що в реальній економіці життя підприємства розрізнялися по множині виробничих технологічних, географічних та багатьох інших ознак. Реформа у її центральній ланці, у господарчих механізмах на рівні підприємства, що не подолали головні проблеми планово-командної організації економіки - відторгнення нею технічного прогресу. При фактичній відсутності ринку та його атрибутів (конкуренції, переливу капіталу та інше) і пануванні командних почав фонди розвитку коштів виробництва не змогли стати ресурсом і механізмом технологічної модернізації, а показники прибутків і реалізації продукції – зіграти на вирішальній ролі підвищення ефективності виробництва.

Ціни, що затверджуються розгалуженою системою бюрократичних структур, за відсутності справді ринкових механізмів їх формування також було стати орієнтирами і регуляторами господарчої діяльності та (поряд з іншими компонентами реформи) не могли запобігти поступовій економічній стагнації. Насамперед із цих причин, а також через протидію партійно-державної номенклатури, яка не бачила свого місця в реформованій

¹ Андриянов. В.И. Косыгин. Москва: Молодая гвардия, 2003 С. 125

економічній системі, вже через 3-4 роки ефективність якої почала знижуватися і невдовзі реформа була згорнута, крім окремих, по суті формальних, елементів¹ (збереження фондів заохочення, і щодо оплати фондів та інших).

Восьму п'ятирічку прийнято називати «золотою» через те, що економічна реформа Косигіна в роки її здійснення дала короткочасний позитивний ефект. Обсяг промислового виробництва збільшився на 50%. У країні було створено близько двох тисяч нових підприємств. Спочатку вводиться автоматизована система управління. Інтенсивно розвивалося житлове будівництво. Зросла заробітна плата населення. Валовий суспільний продукт та національний дохід у цей період досягли 6,5%. Темпи зростання економіки досягли максимальних розмірів. Але після 1975 рекордні показники пішли на спад. Офіційно реформа державними органами не скасовувалась, але поступово, у другій половині 1970-х років була згорнута. Тому в цілому, з урахуванням її наслідків для подальшого розвитку країни, реформа Косигіна вважається невдалою.

Реформа О.М. Косигіна не призвела до значних змін на краще, але започаткувала нову економічну систему. Наслідки реформи полягали в наступному:

До планової економіки активно входили елементи ринкової. У 1977 році було випущено нову Конституцію СРСР, в якій прописувалася нова система економічного планування. Згідно з цією системою, управління економікою все ще перебувало у владі державного апарату, проте допускалося активне функціонування і навіть стимулювання приватного підприємництва²³.

Дефіцит та інфляція. Через стрімке збільшення зарплат робітникам у населення незабаром з'явилося на руках занадто багато вільних грошей, які

¹ Tubis R. Decision-Making in the Soviet Economic Bureaucracy: Administrative Implementation of the 1965 Economic Reform. Urbana-Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign, 1973. Pp 118–119

² Мироненко О.М., Усенко І.М. Конституція СРСР 1977 Т.5. Київ: Наукова думка, 2009.С. 91.

³ Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ: Наукова думка, 1997. С. 58.

просто знецінювалися. До дефіциту ринку призвела неможливість підприємств задовольняти потреби населення.

Дефіцит державного бюджету. Більшість грошей зосередилася у руках приватних підприємців, тоді як скарбниця стрімко пустіла.

Швидкими темпами зростало безробіття, оскільки безліч державних підприємств почали закриватися через брак фінансів.

Інтегруючи перелічені вище наслідки, можна дійти невтішного висновку у тому, що СРСР переживав гостру кризу, що у подальшому призвела до розвалу Союзу.

Як ми вже з'ясували, реформа призвела до кризи економічної системи усього радянського союзу. Визначимо кризові явища в економіці УРСР. Яскравим проявом кризового явища стала реалізація в республіці масштабних, але економічно необґрунтованих і неефективних проектів. За порівняно короткий час послідовно зводилися «рукотворні» моря на Дніпрі, найбільші в Європі Придніпровська, Зміївська, Бурштинська теплові електростанції та інші величезні новобудови. Часто вони шкідливі та небезпечні для навколишнього середовища, особливо для життя людини. Водночас ця манія величі в поєднанні з прихованою інфляцією призвела до того, що вартість таких товарів на 25-50% вище середньопланової. Тому іншим об'єктам бракує ресурсів. Зрештою, це породило явище довгобудів — багато об'єктів залишаються недобудованими.

На території України з ініціативи центрального керівництва було виявлено технічно шкідливу продукцію, в тому числі близько 1000 хімічних підприємств, з яких лише декілька відсотків використовувалися республікою для її користі. У республіці цього періоду атомна енергетика розвивалася занадто швидко, непродумано і без достатньої наукової бази. Особливо в густонаселених і посушливих південно-західних і південних економічних районах республіки почалося будівництво потужних атомних електростанцій. У межиріччі Дніпра, Десни та Прип'яті під Києвом шаленими темпами

будується катастрофічна для долі України Чорнобильська АЕС. При такому несерйозному ставленні до природних багатств української землі 40 відсотків радянських атомних електростанцій було побудовано в республіці, яка займала лише 2,6 відсотка радянської території. При цьому електроенергія, яку вони виробляють, не використовується для власних потреб, а зазвичай відправляється в країни Європи.

З України викачувалась значна частина фінансових, матеріальних і людських ресурсів, необхідних для освоєння величезних просторів Сибіру та Далекого Сходу¹. Виділяються величезні кошти на розробку перспективних східних родовищ нафти і газу. Крім того, для роботи в цих регіонах мобілізовано тисячі кваліфікованих робітників з України. Наприклад, сьогодні в Тюменській області проживає понад півмільйона українців. Через незбалансованість розвитку національної економіки частка галузей, що працюють на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищувала 29 %, тоді як у розвинутих країнах світу досягала 50-60 %. Тенденція до уповільнення економічного зростання з часом стала постійною, що зрештою призвело до реальної економічної стагнації.

Десята п'ятирічка (1976-1980 рр.) була проголошена «П'ятирічним планом ефективності та якості», але фактично ним не стала. Водночас акцент робився на імпорту промислового обладнання та споживчих товарів з-за кордону в обмін на експорт енергоносіїв. Після восьмикратного зростання світових цін на нафту в 1970-х роках в СРСР хлинув справжній потік «нафтодоларів». Але марнотратний економічний механізм відразу поглинув ці величезні кошти і спрямував їх на черговий безперспективний і екологічно небезпечний «довгобуд».

Внаслідок такої економічної політики завдання п'ятирічок в Україні хронічно не виконувалися. Зокрема, національний дохід республіки в дев'ятій

¹ Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.)// Баран В. К., Даниленко В. М. Україна крізь віки: у 15 т. Том 13. Київ: Альтернативи, 1999. С. 183.

п'ятиріччі (1971-1976 рр.) за планом передбачалося збільшити на 37-39%, але показник виконання (причому значно завищений) становив 25%¹. На наступну, десяту п'ятирічку (1976-1980 рр.) прогнозувалося зростання цього показника на досягнутому рівні, але досягнутий результат склав лише 18%.

У другій половині 60-х років економіка України швидко розвивалася. За цей період випуск промислової продукції зріс на 50%, продуктивність промислової праці — на 28%, національний дохід — на 30%. Підприємства отримали відносну незалежність, а робітники, інженери та службовці почали відчувати зв'язок між якістю роботи та рівнем заробітної плати.

Проте вже на початку 70-х років негативні тенденції в економіці стали більш очевидними². Для України наслідки провалу економічних реформ зумовлювалися головним чином провідним становищем республіки в промисловому та сільськогосподарському виробництві Радянського Союзу: Українська Радянська Соціалістична Республіка мала найпотужнішу в країні виробничу, матеріально-технологічну базу, радянські військові -промисловий союз Тут зосереджені найбільші підприємства організму (військова промисловість).

Як і вся країна, фактор державної підтримки УСРР був сильно придушений плановою економікою. Чим кращі показники підприємства в поточному році, тим вищі майбутні планові показники. Українська економіка продовжує розвиватися екстенсивно, залучаючи нові джерела сировини та робочої сили³. Основні виробничі фонди швидко застарівають. В умовах світової енергетичної кризи (1973-1975 рр.), коли експорт енергоресурсів СРСР значно зріс, найбільша частка всіх капіталовкладень почала освоєння

¹ Харківський національний економічний університет: Досвід перетворень, 2000—2010 роки/ Під заг. ред. В. С. Пономаренка; Пономаренко В. С., Кизим М. О., Михайличенко Д. Ю., Афанасьєв М. В., Єрмаченко В. Є., Зима О. Г. Харків: ІНЖЕК, 2010. С. 285.

² Ellman M. Soviet Planning Today. Proposals for an Optimally Functioning Economic System. Occasional Papers : 25. Cambridge, At the University Press, 1971 p. 35–36.

³ Михайличенко Д. Ю. Всеукраїнський інститут труда и становление харьковской школы научного менеджмента (1921—1930 гг.) // Гілея: науковий вісник. Випуск 60 (№ 5). С. 100 – 106.

Сибіру і Крайньої Півночі, а не перейшла на сучасне виробництво. Зросла вартість вироблених товарів, що призвело до значного зниження їх конкурентоспроможності на світовому ринку.

1970-1980-ті ознаменувалися подальшими наступами Центру на національні інтереси союзних республік. Профспілкові міністерства і відомства на власний розсуд використовують природні багатства і трудові ресурси України, монополюючи питаннями капітального будівництва та асортиментом продукції, що випускається.

В Україні були побудовані нові гірничо-збагачувальні, трубопроводи, металургійні заводи та інші промислові гіганти. Часто вони будуються за застарілими проектами та технологіями, що призводить до забруднення навколишнього середовища. у регіонах Донбасу та Наддніпрянщини (особливо Запоріжжя, Дніпропетровськ, Донецьк, Жданов). Рівень забруднення повітря значно перевищує цільові показники коаліції. Ці та інші проблеми ще більше загострюються інтенсивним будівництвом українських хімічних заводів. «Штучне море» (Київське, Кременчуцьке та інші водосховища) поглинуло близько 1 млн. га родючих земель. За дуже короткий час в УРСР без серйозних економічних причин за застарілою технологією було побудовано кілька атомних електростанцій, у тому числі поблизу великих міст (Київ, Запоріжжя та ін.).

Попри деякі позитивні тенденції, проблеми в сільському господарстві України стрімко зростають. Річний приріст виробництва в аграрному секторі в 1976-1980 рр. становив лише 1% замість запланованих 20%. Як і раніше, рядові колгоспники і робітники радгоспу були менше зацікавлені в результатах своєї праці. У 1970-х роках відбувся масовий відтік сільського населення України до міст¹.

¹ В. О. Романцов. Історична демографія України XVIII- початку XXI ст. : спецкурс. Київ : ім. О. Теліги, 2010. С. 125

Підприємства отримали відносну незалежність, а робітники, інженери та службовці почали відчувати зв'язок між якістю роботи та рівнем заробітної плати.

Хоча економічні реформи були задумані як поступові, вони повністю провалилися. У 1970-1980-х роках українська економіка, як і весь Радянський Союз, увійшла в період системної кризи.

Оцінюючи підсумки реформи, зокрема, феномен «уповільнення темпів зростання» у 1970—1980-ті роки, слід брати до уваги низку факторів, що впливали на темп та якість економічного розвитку. Вичерпання екстенсивних факторів зростання, насамперед, через вичерпання резервів мобільної робочої сили та зниження економічної віддачі від збільшення зайнятості (через технологічний застій, викликаний спочатку закладеним у реформі відсутністю стимулу до зниження собівартості, та негнучкого планового характеру сфери послуг). Необхідність прямого та непрямого дотування неефективних підприємств, галузей та економік окремих територій, викликана посиленням відомчого та територіального лобізму та прагненням союзного керівництва уникати непопулярних рішень. Соціальні програми 1970-х років (скорочення робочого часу, зростання доходів населення)¹. Витратні програми господарського розвитку Сибіру та Далекого Сходу, що не дали очікуваного валового прибутку в короткостроковому періоді. Вкрай витратну програму розвитку збройних сил Брежньєва-Гречко-Горшкова. Кредити СРСР країнам третього світу у рамках боротьби за вплив у світі (Африка, Близькосхідний конфлікт та ін.).

У ході реформи в СРСР було зроблено спробу переходу до інтенсивного економічного зростання, саме поняття економічної ефективності (виражене у показнику валового прибутку підприємства) створило умови для подальшої децентралізації господарського життя та створення постіндустріальної економіки.

¹ Андриянов В.И. Косыгин. Москва: Молодая гвардия, 2003. С. 156.

Напрацювання реформи 1965 року використовувалися для підготовки економічної реформи 1987—1988 років, зокрема Закону «Про державне підприємство».

Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон у книзі «Чому одні країни багаті, а інші бідні»¹, проаналізувавши реформи, дійшли висновку, що вони були приречені на невдачу із самого початку. Перша причина цього полягає в тому, що ціни в плановій економіці були слабко пов'язані з реальною вартістю товарів та послуг, а отже, неможливо було оцінити і вартість інновацій, без яких не відбувається економічного розвитку. Друга причина полягає у прихильності преміального фонду до розміру загального фонду заробітної плати. Це призвело до того, що підприємства не хотіли знижувати фонд заробітної плати, що означало відсутність стимулів до механізації та автоматизації праці, які неминуче призводять до скорочення персоналу. На думку авторів, для досягнення сталого економічного зростання потрібна наявність у широких верств населення стимулів до інновацій, які забезпечують безперервність технологічного прогресу, а це пов'язано зі свободою думки та нестандартними ідеями — те, чого радянська влада допустити ніяк не могла. Тому причина провалу над згортанні реформ чи недосконалості обраних Косигініним методів, а принципової неможливості сталого розвитку за радянської політичної системи².

Економічна реформа 1965 року як і інші реформи Хрущова мали як позитивні, так і негативні результати. З одного боку, 1950-ті роки, особливо друга їх половина, виявилися найуспішнішими за багато років у розвитку народного господарства як радянської України зокрема, так і СРСР в цілому. Реформи дали поштовх країні до виходу з кризи. Відбулася певна децентралізація управління народним господарством, регіони отримали

¹ Аджемоглу Д, Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. Олександр Дем'янчук. Київ: Наш Формат, 2016. С. 141.

² Там само с. 172—184.

обмежену економічну автономію. Україна почала проводити більш самостійну економічну політику. Покращилися кооперація та розподіл праці в регіонах, покращилися умови праці трудящих, зросли доходи населення, підвищився рівень життя.

Значно зріс промисловий потенціал УРСР¹. У 1959 році з Кременчуцького заводу вийшов перший самоскид КРАЗ. Новокриворізький гірничо-збагачувальний комбінат у Новомосковську (Дніпропетровська область) випустив першу продукцію – найбільший у Європі цех з виробництва електрозварних труб. У 1960 році введено в дію перший в Україні атомний реактор, у Кривому Розі підірвана найбільша в світі доменна піч «Криворізька-Комсомольська». Але разом з тим були побудовані гігантські заводи хімічної нафтопереробної промисловості, які своїми величезними і постійно зростаючими відходами значно погіршили екологічну ситуацію в Україні. Наприкінці 50-х років середньорічний приріст національного доходу СРСР зріс до 9 %. Але вже на початку 60-х років ці показники впали до 4,4%².

З іншого боку, реформи Хрущова не торкнулися політичної сфери (зберігся тоталітарний режим, основи командно-адміністративної системи, монополія комуністичної партії на владу). Через половинчастість і непослідовність реформ кардинальних змін в економіці не відбулося. У промисловості реформи обмежилися реструктуризацією управління. У реформуванні народного господарства пріоритет надавався розвитку важкої промисловості, на яку надходила більша частина державного бюджету, а легка і харчова промисловість розвивалися за залишковим принципом. Послабилися економічні зв'язки між окремими регіонами. Реформи в економічній, соціально-політичній та соціальній сферах відбувалися непослідовно,

¹ Михайличенко Д. Ю. Недостигаемая эффективность: работы исследовательской группы Е. Г. Либермана на Харьковском машиностроительном заводе «Серп и Молот» (1925-1931 гг.) // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. 2014. №8 (179). С. 122-130

² Народное хозяйство СССР в 1975 г. Статистический ежегодник. Москва: Статистика, 1976. С. 534.

хвилеподібно, іноді навіть авантюрно. Продовжував екстенсивний розвиток народного господарства.

У другій половині 60-х років економіка України розвивалася відносно швидко. За цей період виробництво промислових товарів зросло на 50 %, продуктивність праці в промисловості — на 28 %, національний дохід — на 30 %¹. Фірми отримали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники та службовці почали відчувати зв'язок між якістю своєї роботи та рівнем заробітної плати.

Але вже на початку 1970-х років стали очевидними все більше негативні тенденції в економіці. Для України наслідки згортання економічних реформ посилювалися насамперед тим, що республіка посідала провідне місце в СРСР у виробництві промислової та сільськогосподарської продукції: в УРСР була одна з найпотужніших виробничо-матеріальних галузей. І інженерні бази лантів, тут були зосереджені найбільші в СРСР підприємства військово-промислового комплексу (військова промисловість).

Елементи державної підтримки в УРСР, як і по всій країні, жорстко придушувалися плановою економікою. Чим кращі показники компанії в поточному році, тим вищі планові показники на майбутнє. Масштабного розвитку економіка України отримала за рахунок залучення нових джерел сировини та робочої сили. Основні засоби виробництва швидко виходили з ужитку. В умовах світової енергетичної кризи (1973-1975 рр.), коли значно зріс експорт енергоресурсів з СРСР, лєвова частка всіх капіталовкладень була спрямована на розробку нових родовищ нафти і газу в Сибіру і Крайній Півночі, а не до модернізації Виробництва. Зросла собівартість виробленої продукції, що призвело до значного зниження конкурентоспроможності на світовому ринку.

¹ Там само. С. 534.

70-80-ті роки ознаменувалися подальшим наступом центру на національні інтереси союзних республік¹. Профспілкові міністерства та відомства самовільно використовували природні багатства та трудові ресурси України, монополізуючи питання нагромадження капіталу та асортименту продукції, що випускається. Фірми отримали відносну самостійність, робітники, інженерно-технічні працівники та службовці почали відчувати зв'язок між якістю своєї роботи та рівнем заробітної плати.

Незважаючи на прогресивність економічних реформ, вони зазнали повного краху². У 1970-1980-х роках економіка України, як і всього Радянського Союзу, увійшла у фазу системної кризи.

Отже, восьмий п'ятирічний план³ прийнято називати «золотим» через короткострокові позитивні наслідки економічної реформи Косигіна за роки її проведення. Обсяг промислового виробництва зріс на 50%. У країні створено близько двох тисяч нових компаній. Почали із запровадження автоматизованої системи контролю. Швидкими темпами розвивалося житлове будівництво. Зросла заробітна плата населення. Валовий національний продукт і національний дохід досягли в цей період 6,5%. Економічне зростання досягло максимуму. Але після 1975 року рекордні цифри почали знижуватися. Офіційно реформа не була скасована державою, але поступово згорталася в другій половині 1970-х років. Тому, зважаючи на наслідки для подальшого розвитку країни, реформу Косигіна загалом вважають невдалою.

Підсумуємо причини краху реформ.

По-перше, було неодноразово зазначено, що реформа мала половинчастий характер, для її успішного продовження необхідно було змінити основи планової економіки країни та переорієнтуватися на ринкову економіку, що було неможливо в умовах тоталітарного режиму.

¹ Павлов В. Поражение. Почему захлебнулась косыгинская реформа. Москва: Родина. 1995. № 11. С. 68 - 70.

² Там само.

³ Там само. С. 83

Найважливіша причина — опір реформі з боку вищих бюрократичних партійних кіл. Проти продовження реформи виступали багато партійних лідерів і урядовців, а також представники місцевої влади, які не звикли до неї і не бажали працювати без директивних методів.

Подібні економічні свободи в Чехословаччині призвели до Празької весни та спроб змінити соціалістичний режим. Це призвело до безпідставних побоювань керівництва СРСР, що поглиблення реформи призведе до демократизації суспільства та необхідності зміни політичної системи.

У 1960-1970-х роках Радянський союз отримував більшу частину доходів від експорту нафти. Ця обставина дала змогу відкласти спроби отримати великі доходи за рахунок реформування її економіки.

Однак основні ідеї реформи Косигіна-Лібермана були використані в епоху горбачовської «перебудови» і призвели до наслідків, яких так боялося радянське керівництво¹. Комуністичний режим і планова економіка зникли, замінені демократією та ринковою економікою, заснованою на принципах конкуренції. Після відставки Н. С. Хрущова уряд Л. І. Брежнєва почав поспішно розробляти план перетворення економічної системи, яка на той момент зайшла в глухий кут. Головною метою уряду було стимулювання виробництва шляхом впровадження капіталістичних методів у соціалістичну систему господарства.

Результати реформи Косигіна історики оцінюють по-різному. Реформа Косигіна деякий час мала позитивний ефект. Позитивні моменти стосувалися в основному сільського господарства. У сільському господарстві відбулися позитивні зміни, які внесли свій вклад у розвиток галузі. Серед таких змін можна виділити збільшення доходів кооперативів на 15% та зростання обсягу виробництва сільськогосподарської продукції на 21%. Крім того, колгоспи та радгоспи розрахувалися з боргами, що сприяло покращенню їхньої фінансової ситуації. Ціни на обладнання стали більш доступними завдяки зниженню.

¹ Матвейчев О.А. Суверенитет духа, Москва: Поколение, 2008. с. 142-147.

Умови праці та життя колгоспників поліпшилися завдяки заміні трудових днів на заробітну плату та їжу. Крім того, колгоспники почали отримувати пенсії. Закупівельні ціни зросли в 1,5 рази, що може вплинути на цінову політику колгоспів та радгоспів. Впровадження єдиної системи електропостачання. Тепер технологія могла працювати від електрики, що підвищило продуктивність.

Короткостроковий, але швидкий позитивний ефект спостерігався і в промисловості¹. Обсяг промислового виробництва зріс на 50%, що забезпечило стабільну оплату праці; інтенсивне житлове будівництво. Після 1975 р. економічний розвиток зупинився, а потім почав стрімко падати. Негативні моменти в основному торкнулися галузі, яка, всупереч очікуванням уряду, почала розвиватися екстенсивними методами.

Отже, причинами провалу реформи були суперечності між економічним курсом і політичним режимом. Для подальшої успішної реалізації економічної програми був необхідний відхід від планової економіки, але за тоталітарного режиму така стратегія була виключена. Негативне ставлення бюрократії, якій не подобалося, що тепер від неї не залежить розподіл доходів колгоспів. Невдовзі виробники зрозуміли, що отримати прибуток буде набагато швидше та легше, заощадивши на високоякісній сировині. Це створювало невідповідність між ціною товару та його якістю. Компанії, які виробляли неякісну продукцію, були ліквідовані, що призвело до масового безробіття. Під загрозою опинився соціалістичний режим, який показав свою неспроможність у боротьбі з економічною кризою. У суспільстві почалися хвилювання, кульмінацією яких стала сумнозвісна Празька весна – бунт у Чехословаччині.

У наслідку реформи А.Н. Косигін не домігся істотних змін на краще, але заклав основу нової економічної системи. Наслідками реформи стали:

¹ Adam J.. Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s. Hong Kong: Macmillan Press, 1989. P 58.

елементи ринкової економіки активно інтегрувалися в планову економіку. У 1977 році була видана нова Конституція СРСР, яка передбачала нову систему планування народного господарства. За цієї системи управління економікою все ще перебувало у владі державного апарату, але дозволялося активне функціонування і навіть стимулювання приватного підприємництва. Дефіцит і інфляція. У зв'язку зі швидким зростанням заробітної плати робітників незабаром у населення виявилось занадто багато вільних грошей, які просто знецінювалися. Нездатність компаній задовольнити потреби населення призвела до дефіциту на ринку. дефіцит державного бюджету. Більшість грошей зосередилася в руках приватних підприємців, а скарбниці швидко порожніли. Безробіття стрімко зростало, оскільки багато державних компаній почали закриватися через брак коштів. Інтегруючи наведені вище наслідки, можна зробити висновок, що СРСР пережив гостру кризу, яка згодом призвела до розпаду Союзу.

Висновки

В дипломній роботі було проаналізовано роль Овсія Лібермана у розробці економічної реформи 1965 року та її наслідки для економіки УРСР. Терміном «реформа О.М. Косигіна» в історії прийнято означати перетворення у сфері економіки, які проводило керівництво СРСР починаючи з 1965-го до початку 1970-х років. Свою назву вона отримала на прізвище Олексія Миколайовича Косигіна, який контролював її проведення. Він, займаючи на той момент один із найвищих постів у країні – голову Ради Міністрів, був, фактично, другою особою у державі. Проте, практично реформу розробляв цілий колектив, а її основі лежали ідеї відомого економіста на той час – професора Є. Р. Лібермана. Введення реформи було пов'язане із змінами в органах влади країни. Наприкінці 1964 року був насильно відправлений у

відставку главу держави – М. С. Хрущов, яке місце посів Л. І. Брежнєв. Аналізуючи недоліки політики Хрущова, нове керівництво дійшло висновку необхідність економічної реформи.

Овсій Ліберман був відомим економістом та політиком, який мав значний вплив на економічну реформу 1965 року в СРСР. Ця реформа була спрямована на покращення ефективності економіки через введення нових методів управління та стимулювання виробництва.

Одним з найбільш значущих внесків Лібермана в реформу була розробка концепції планово-ринкової економіки, яка передбачала зміцнення ринкових механізмів управління та децентралізацію прийняття рішень на рівні підприємств. Зокрема, він пропонував встановлювати цінові стимули для підприємств, що дозволяло б їм самостійно визначати обсяги виробництва та ціну на продукцію.

На практиці, реформа Лібермана не дала очікуваних результатів, ініційовані зміни віддалено відповідали реальному стану економіки, а реалізація була повна протиріч і недостатньо взаємодії зі змінами в інших сферах економіки. В результаті, економічна реформа викликала серйозні проблеми, включаючи інфляцію, недостатній збільшення продуктивності праці, а також збільшення боргу на зовнішніх ринках.

У ході реформ була спроба перейти до інтенсивної якості зростання економіки СРСР, було створено фундамент для подальшого розвитку постіндустріальної економіки, де важливу частину займали показники ефективності. На жаль, проведення Косигінської реформи не можна назвати вдалим.

Основні цілі реформи: - прискорення темпів зростання економіки, збільшення її ефективності, підвищення рівня життя.

Основною ідеєю реформи стала думка про необхідність використовувати у керівництві господарством країни як характерний для радянської влади адміністративний тиск, а й економічні стимули. Для цього

передбачалося дати підприємствам деяку економічну самостійність та можливість самим розпоряджатися частиною свого прибутку.

В 1965 році розпочався перший етап реформи, який полягав у розбудові центральних органів управління та ліквідації територіальних органів управління, замість яких було відновлено міністерства та створено спеціальні комітети. Безпосереднє здійснення реформи почалося після ухвалення постанов ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР. Основний етап реформи проходив з 1966 по 1970 роки під час восьмої п'ятирічки. Кількість обов'язкових показників для виконання підприємствами зменшилася з тридцяти до дев'яти. Підприємства отримали господарську самостійність, що дозволило їм самостійно визначати асортимент продукції та використовувати частину прибутку для стимулювання працівників, соціально-культурної сфери та будівництва житла. Підприємства також мали можливість направляти доходи на вдосконалення виробничої бази через фонд розвитку виробництва, укладати договори та вести оптову торгівлю без участі держави та визначати необхідну кількість працівників. Оцінка роботи підприємств здійснювалася не за кількістю випущеної продукції, а за показником реалізації та прибутку. У сільському господарстві були проведені реформи, такі як підвищення закупівельних цін на продукцію, зменшення розмірів обов'язкових поставок, підвищення цін за постачання надпланової продукції та введення реальної зарплати згідно з тарифними ставками.

Таким чином, перший етап економічної реформи в СРСР, який проходив з 1965 по 1970 роки, передбачав зміни в організації управління та підвищення господарської самостійності підприємств. Він також охопив реформи у сільському господарстві, що передбачали підвищення закупівельних цін, зменшення обов'язкових поставок та підвищення зарплати колгоспників. Ці зміни були спрямовані на покращення розвитку економіки та підвищення ефективності виробництва, а також на забезпечення більшої самостійності та відповідальності підприємств та колгоспників.

Реформа Косигіна на якийсь час справді дала позитивний ефект, тому восьмирічку, за яку проводилася реформа, прийнято називати «золотою». В основному позитивні моменти торкнулися сільського господарства і полягали в наступному: збільшилися прибутки колгоспів на 15%. Це був добрий крок у бік розвитку сільськогосподарського виробництва; обсяг с/г виробництва зріс на 21%; вибачили борги колгоспів та радгоспів; зменшили ціни на техніку; працездні були замінені на заробітну плату та продукти; працівники колгоспу почали отримувати пенсію; підвищилися закупівельні ціни у 1,5 рази; запустили єдину систему електропостачання. Тепер техніка могла працювати з електрикою, що збільшило продуктивність; короткочасний, але швидкий позитивний ефект відбувся і у сфері промисловості. Так, обсяг промислового виробництва збільшився на 50%, що забезпечило стабільну заробітну плату; інтенсивне житлове будівництво.

Негативні сторони реформи. Здійснювані реформи не торкалися відносин власності і проводилися строго в рамках командно-адміністративної системи. Економічні реформи не були доповнені реформами політичної системи, а навпаки, проводилися в умовах згортання демократизації, що намітилася в другій половині 1950-х рр. Реформи проводилися партійно-господарським апаратом, сформованим ще в сталінську епоху, на основі характерних для нього адміністративно-командних методів керування. Найважливіші задачі економічного розвитку вирішувалися переважно на екстенсивній, а не на інтенсивній основі. Мілітаризація економіки і величезні потреби військово-промислового комплексу (ВПК) в умовах наростання на міжнародній арені гонки озброєнь відволікали величезні ресурси (фінансові, трудові ті ін.), катастрофічно відбивалися на реформаторській політиці й у підсумку зводили її нанівець. Це призвело до того, що реформи, на які покладалася настільки великі надії, не дали очікуваних результатів і зазнали краху..

У 70-х рр. реформи вичерпали свій потенціал в адміністративно-командній системі господарювання. Економіка СРСР розвивалася, але для подальшого прогресу було потрібно відмовитись від жорсткого адміністративного регулювання і забезпечити доходи від економічної діяльності. Проте така політика привела б до майнового і класового розшарування суспільства та ліквідації радянського ладу. У зв'язку з цим на середині 70-х рр. реформи були згорнуті.

Результати дослідження показали, що Овсій Ліберман був важливим автором реформи, спрямованої на зміну системи управління та забезпечення більш ефективного використання ресурсів, збільшення кількості інвестицій, підвищення продуктивності праці та якості продукції та послуг. Незважаючи на зростання ефективності використання ресурсів, реформа призвела до зменшення кількості робочих місць, зростання інфляції та дефіциту товарів, але вона все ж була важливим етапом у розвитку економіки УРСР.

У цілому, дослідження ролі Овсія Лібермана в розробці економічної реформи 1965 року та її наслідки для економіки УРСР є важливим етапом в історії економічного розвитку країни. Результати цього дослідження можуть бути корисними не тільки для істориків, але й для економістів, політиків та інших фахівців, які займаються аналізом розвитку економіки та суспільства.

Завдяки реформі 1965 року, УРСР отримала нові можливості для розвитку та підвищення конкурентоздатності на міжнародному ринку. Результатом реформи було збільшення економічного потенціалу країни та покращення її економічної ситуації. У дипломній роботі ми також дослідили інші фактори, що вплинули на розвиток економіки УРСР в 60-х роках, такі як політична стабільність, зростання індустріалізації та модернізації виробництва. Дослідження показали, що розробка та впровадження реформи було можливим завдяки сприятливій політичній ситуації в країні та дотриманню ряду важливих економічних принципів. Зокрема, важливою

ресою реформи було підвищення автономності підприємств, що дало можливість прискорити процеси прийняття рішень та ефективніше використовувати ресурси. Також реформа стимулювала розвиток підприємництва та залучення інвестицій, що забезпечило додаткові засоби для розвитку економіки. Однак, наслідки реформи також були складними для окремих галузей економіки. Наприклад, підвищення цін на товари та послуги призвело до певного зниження рівня життя населення. Також, деякі галузі промисловості не отримали достатньої підтримки, що призвело до скорочення робочих місць та зменшення обсягів виробництва.

Реформа 1965 року позитивно вплинула на розвиток економіки УРСР та забезпечила додаткові можливості для її розвитку та модернізації. Роль Овсія Лібермана в розробці реформи була важливою, але не єдиною причиною успіху. На виконання реформи вплинули також інші фактори, такі як політична стабільність, наявність ресурсів та підтримки населення та економічна ситуація в країні та світі загалом. Результати дослідження можуть бути корисними для розуміння процесів, які відбувалися в економіці УРСР у 1960-х роках та для подальшого аналізу ролі окремих економічних експертів у формуванні економічної політики. Реформа була важливим кроком до модернізації радянської економіки, але призвела до збільшення диспропорцій між регіонами та збільшення економічної нерівності. Також зростала залежність підприємств від зовнішніх ринків, що створило проблеми в умовах світової економічної кризи 70-х років. Реформа була зразком для подальших реформ, здійснених у 1987-1988 роках під час перебудови в СРСР.

У сучасній історичній науці домінує думка про те, що реформи Косигіна-Лібермана були згорнуті або просто провалилися через велику кількість нестиковак і проблем в адміністративно-управлінському корпусі, який заважав впровадженню нової економічної політики. Крім того, на проведення реформ необхідні були гроші, яких держава не мала – в результаті реформи поступово пішли на спад і були згорнуті.

Отже, можна зробити висновок, що роль Овсія Лібермана в розробці економічної реформи 1965 року в УРСР була важливою, але реформа супроводжувалася серйозними недоліками та малим ефектом. Вивчення цього економічного експерименту може допомогти уникнути помилок при розробці та реалізації майбутніх економічних реформ в майбутньому. Важливо враховувати реальний стан економіки, взаємозв'язок між різними галузями економіки та взаємодію між державою та підприємствами.

Крім того, роль Овсія Лібермана свідчить про важливість внеску експертів та фахівців у розробку економічної політики. Необхідно залучати кваліфікованих фахівців з різних галузей економіки та взаємодіяти з ними для створення ефективної та реалістичної економічної стратегії.

Нарешті, розгляд ролі Овсія Лібермана в економічній реформі 1965 року також дозволяє зрозуміти важливість вивчення історії економіки та економічних експериментів. Навчання з помилок минулого може допомогти уникнути їх у майбутньому та досягти більш сталих та ефективних результатів в економічному розвитку.

Список використаних джерел та літератури

1. Общее положение о Министерствах СССР : утв. Постановлением Совета Министров СССР от 10 июля 1967 г. № 640. Полное собрание законодательства СССР URL: https://web.archive.org/web/20150213000335/http://www.ussrdoc.com/ussrdoc_communizm/usr_6597.htm
2. Закон СРСР від 23 грудня 1965 року "Про збільшення самостійності підприємств, організацій та інших господарських об'єднань» // Відомості Верховної Ради СРСР, 1965. № 39. С. 375 - 377
3. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік від 07.10.77// Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text>
4. Материалы XXV съезда КПСС. 17-31 октября 1964. Москва: Госполитиздат, 1965. 544 С.
5. Народное хозяйство СССР в 1975 г. Статистический ежегодник. Москва: Статистика, 1976. 521 С.
6. Постанова Ради Міністрів СРСР від 7 травня 1965 "Про перетворення діяльності Міністерства легкої промисловості СРСР" // Відомості Верховної Ради СРСР. 1965. № 39. С.558 - 560
7. Постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР "Про поліпшення управління промисловістю" // Відомості Верховної Ради СРСР, 1965. № 19-20. С.151 - 153
8. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. Т. 5. Москва: Госполитиздат, 1968. 754 С.
9. Заседания Верховного Совета СССР четвертого созыва: Седьмая сессия (7 – 10 мая 1957 г.): Стенографический отчет. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1957. 314 С.

10. Заседания Верховного Совета СССР шестого созыва: Шестая сессия (1-2 октября 1965 г.): Стенографический отчет. Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1965. 278 С.
11. Косыгин.А.М. Об улучшении управления промышленностью, совершенствовании планирования и усилении экономического стимулирования промышленного производства. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 27 сентября 1965 г. Москва: Политиздат, 1965. 226 с.
12. Либерман Е. Г. План, прибыль, премия // Правда, 9 сентября 1962.
13. Либерман Е.Г. Еще раз о плане, прибыли, премии // Правда».20 сент. 1964.
14. Либерман Е.Г. Экономические методы повышения эффективности общественного производства Москва: Экономика», 1970. 173 с.
15. Косыгин О.М. Экономика и организация промпроизводства. Москва: Высшая школа, 1970. 259 с.
16. Пленум ЦК КПСС. Март 1965 р. Стенографический отчет. Москва: Политиздат, 1965. 248 с.
17. Аджемоглу Д, Робінсон Дж. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності / пер. Олександр Дем'янчук. Київ: Наш Формат, 2016. 440 с.
18. Андриянов В.И. Косыгин. Москва: Молодая гвардия, 2003. 368 с.
19. Аристаков, Ю.М. Структуры и связи в социалистической экономике Москва: Политиздат, 1984. - 388 с.
20. Афанасьев, В.Г. Научное управление обществом Москва: Политиздат, 1993. 344 с.
21. Баран В.К. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.)// Баран В. К., Даниленко В. М. Україна кризь віки: у 15 т. Том 13. Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
22. Белкін, В. Про реформу Косигіна - з перших вуст // Прямі інвестиції. – 2013. № 3. С.36-38.

23. В. И. Андриянов. Косыгин. Москва: Молодая гвардия, 2003. 295 с.
24. Валовий Д. Экономика абсурдов и парадоксов. Москва: Весь мир, 1993. 368 с.
25. История социалистической экономики СССР. Т.7. Москва: Наука, 1979. 732 с.
26. История СССР. / Под ред. К.А. Самарина. – Москва: Высшая школа, 1988. – 516 с.
27. История экономики России: Учебник для вузов / М.В. Конотопов, С.И. Сметанин. - 5-е изд., перераб. и доп. Москва: КНОРУС, 2006. 693 с.
28. История экономического развития России. / под ред. .Шуркалина.- Москва: Приор, 2000. 208 с.
29. Історична демографія України XVIII- початку XXI ст. : спецкурс / В. О. Романцов. Київ : ім. О. Теліги, 2010. 160 с.
30. Кузнецова А.Ю. История экономики России. Москва: ЮНИТИ, 2004. 443 с.
31. Кульчицький С.В. Загострення кризи радянського ладу. Київ: Політвидав України, 1991. 240 с.
32. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964). Київ: Наукова думка, 1993. 400 с.
33. Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г. Загострення кризи радянського ладу. // Історія України. 2000. №8. С. 3–5
34. Майоров А.М. Вторжение. Чехословакия, 1968г. Свидетельства командарма. Москва: Права человека, 1998г. 348 с.
35. Матвейчев О.А. Суверенитет духа, Москва: Поколение, 2008. 512 с.
36. Мироненко О. М. Історія Конституції України. Київ: Наукова думка, 1997. 60 с.
37. Мироненко О.М., Усенко І.М. Конституція СРСР 1977 Т.5. Київ: Наукова думка, 2009. 560 с.

38. Михайличенко Д. Ю. Всеукраинский институт труда и становление харьковской школы научного менеджмента (1921—1930 гг.) // Гілея: науковий вісник. Випуск 60 (№ 5). С. 100 – 106.
39. Михайличенко Д. Ю. Недостигаемая эффективность: работы исследовательской группы Е. Г. Либермана на Харьковском машиностроительном заводе «Серп и Молот» (1925 1931 гг.) // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. 2014. №8 (179). С. 122-130.
40. Михайличенко Д. Ю. Создание коллектива учёных-экономистов под руководством проф. Е. Г. Либермана и его деятельность в 1947—1959 гг. К вопросу о теоретической подготовке экономической реформы 1965 г. // Історичні записки: Зб. наук. праць. Вип. 10. Луганськ, 2006. С. 105 –111.
41. Михайличенко Д.Ю. Особисті матеріали О.Г.Лібермана у фондах ХІМ // Дев'яті Сумцовські читання. Збірник матеріалів наукової конференції «Музей і сучасність» 11.04.2003. Харків, 2004. С.70-72.
42. Михайличенко, Д. Ю. Створення колективу науковців-економістів під керівництвом професора О. Г. Лібермана Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2006. (17), 186-195 с.
43. Ольсевич Ю. Я., Грегори П. Плановая система в ретроспективе: анализ и интервью с руководителями планирования СССР. Москва: ТЕИС, 2000. С. 44
44. Основные показатели экономического и социального развития СССР за период 1950–1970-х гг. / Народное хозяйство СССР за 70 лет. 1980. – С. 49–50
45. Островский А. В. Кто поставил Горбачёва? Москва: Алгоритм-Эксмо, 2010. 544 с.

46. Павлов В. Поражение. Почему захлебнулась косыгинская реформа. // Родина.1995. № 11.С. 68 -70.
47. Памяти Е. Г. Либермана // ЭКО: Экономика и организация промышленного производства,1983.№ 2. С. 51-58.
48. Пыжиков О.И. Н.С. Хрущев: политик и реформатор. Москва: Наука, 1985. 255 с.
49. Пыжиков О.И. Советское послевоенное общество и предпосылки буржуазных реформ. Москва: Наука, 1979. — 328 с.
50. Провідні вчені Харківського національного економічного університету: Бібліографічний збірник / Під заг.ред. В.С. Пономаренка, М.О.Кизима; О.Г. Зима , Д.Ю Михйличенко , О.О Кононов ;Харків: ІНЖЕК, 2012, 248с.
51. Пыжиков А.И. Н.С. Хрущев: политик и реформатор. Новая и новейшая история,2000. №6. С. 72–79.
52. Русинов И.В. Аграрная политика КПСС в 50-е – первой половине 60-х гг.: опыт и уроки. — Москва: Издательство Московского университета, 1983. 239 с.
53. Сверлова, Л.И. Экономическая теория современного капитализма - рыночная экономика, регулируемая государством // Сборник научных трудов Sworld по материалам международной научно-практической конференции. -2006. Т.6. № 3. С.36-38.
54. Свинренко Н.О. Постать О.Г. Лібермана в сучасній історіографії // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія".2013. Вип. 48. С. 211-217.
55. Селіванов В.М. Богатир А. Е. Е. Г. Ліберман // Економічна наука в Харківському університеті. Харків: Фоліо, 2005. С. 124-130.
56. Сметанин С.И. История промышленности России в 1800-1861 гг. – Москва: Палеотип, 1996., 315 с.

57. Соколов А.К., Тяжельникова В.С. Курс советской истории 1941–1991 гг. Москва: Аспект Пресс, 2010. 544 с.
58. Ступницький О. І. «Нафтодолари». Т.2. Київ :Знання України, 2004. 812 с.
59. Тимошина Т.М. Экономическая история России. Москва: Юстицинформ,1999. 504 с.
60. Фарахшин, Р.Х. Управленческий и социальный аспекты деятельности А.Н. Косыгина / Р.Х. Фарахшин // Управление персоналом. 2009. № 23. С.52-55.
61. Фирсов Ю. Косыгин и его время //Российский экономический журнал. 2004.С.57-82.
62. Харківський національний економічний університет: Досвід перетворень, 2000—2010 роки/ Під заг. ред. В. С. Пономаренка; Пономаренко В. С., Кизим М. О., Михайличенко Д. Ю., Афанасьєв М. В., Єрмаченко В. Є., Зима О. Г. Харків: ІНЖЕК, 2010. 296 с.
63. Цикулин, В.А. История государственных учреждений СССР. 1936-1965 гг. / В.А. Цикулин -Москва: Бератор, 2006. 628 с.
64. Цимерман, Ю.С. Хозяйственно-правовые аспекты организации и деятельности промышленных министерств / Ю.С. Цимерман. - М.: Политиздат, 1980. 462 с.
65. Экономическая теория (Политэкономия). Ч.2'/Под ред.И.КЛарионова, Н.Н.Пилипенко. Москва: Дашков и К.,2005.-с.127.
66. Юхименко М.К. Економічна історія. Київ: КНЕУ, 1999. 496 с.
67. Adam J. Economic Reforms in the Soviet Union and Eastern Europe since the 1960s. New York: St. Martin's Press, 1989. 264 P.
68. Ellman M. Soviet Planning Today. Proposals for an Optimally Functioning Economic System. Occasional Papers : 25. Cambridge, At the University Press, 1971. 219 p.

69. Feiwel G, *The Soviet Quest for Economic Efficiency: Issues, Controversies, and Reforms* Praeger special studies in international economics and development. New York, Washington, London: Praeger Publisher, 1972. 790 p.
70. Katz A. *Economic Reform*. New York: Praeger Publishers, 1972. 321 p.
71. Tubis R. *Decision-Making in the Soviet Economic Bureaucracy: Administrative Implementation of the 1965 Economic Reform*. Urbana-Champaign: University of Illinois at Urbana-Champaign, 1973. 303 p.